

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართვე. ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

ენის, ისტორიისა და მაცურ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. შარბის სახ.
Ин-т языка, истории и матер. культуры им. акад. Н. Я. Марра



მ ა ს ა ლ ე ბ ი

საქართველოში და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КАВКАЗА

1939

ნაკვეთი I ВЫПУСК

თბილისი

1939

9/05
2-3

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართვე. ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

ინის, ისტორიისა და მეცნიერ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. მარტის სსს.
Ин-т языка, истории и матер. культуры им. акад. Н. Я. Марра

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

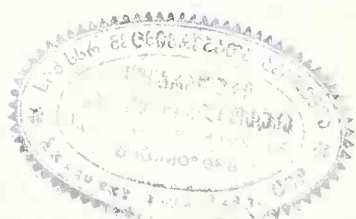
МАТЕРИАЛЫ

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КАВКАЗА

1939

ნაკვეთი I ВЫПУСК

P-54136



სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა

თ ბ ი ლ ი ს ი

1939

ТБИЛИСИ

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით

თავმჯდომარე აკად. ნ. მუსხელიშვილი

რედაქტორი პ. ლ. ა. სომეხიანი

ჩვენს პედაგოგიკაში

სამხედრო ხელშეწყობა «ვეფხისტყაოსანში»

სამხალრო ხელოვნება «ვეფხვისტყაოსანში»

«ვეფხვისტყაოსანი» გმირთა მოქმედების ეპოპეიაა და გასაგებია, რომ მასში საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს ბრძოლებს და შეხლა-შეტაკებებს. დიდი პოეტი შეუდარებელი ნიჭიერებით გვიხატავს ამ ბრძოლებს და აღწერა ასეთებისა მოწმობს, რომ ავტორი ზედმიწევნით გაცნობილი იყო იმდროინდელ სამხედრო ხელოვნებას, იმდროინდელ სტრატეგია-ტაქტიკას.

პოემაში ორი დიდი ომია აღწერილი:

1. ომი ტარიელისა ხატაელების წინააღმდეგ;
2. სამ გმირთა ომი ქაჯეთის წინააღმდეგ.

ხატაელთა მეფე რამაზის უხეში წერილის მიღების შემდეგ ტარიელი გაილაშქრებს ხატაელთა წინააღმდეგ. საინტერესოა მზადება ამ გალაშქრებისათვის. ტარიელი მოახდენს ჯარის სრულ მობილიზაციას. საჭიროა რაც შეიძლება მეტი ჯარის შეკრება:

«ვუბრძანე წვევა ლაშქართა, გავგზავნე მარზაპანია:
იგი ვარსკვლავთა ურიცხვი მოკრბეს ინდოთა სპანია,
შორით და ახლოთ ყველაი მართ ჩემკენ მონასხპანია,
და ერთობ ლაშქრითა აივსო მინდორი, კლდე, კაპანია».

ტარიელი არ აყოვნებს, მობილიზაციას სასწრაფოდ ახდენს:

«ფიცხლა მოვიდეს, არ ექმნა მათ შინა ხან-დაზმულობა»;

ტარიელი წინასწარ დაწვრილებით სინჯავს ჯარს:

«აღლუმი ვნახე, მეკეთა ლაშქართა მოკაზმულობა,
სიჩაუქე და სიკეთე, კეკლუტად დარაზმულობა,
ტაიკთა მათთა სიმაღლე, აბჯართა ხვარაზმულობა».

გასინჯულია ჯარის გარეგნობა, ჩაცმა-დახურვა, იარაღი, ცხენები.

ტარიელი კვლავ არ აყოვნებს:

«დილასა შეეჯე, ვუბრძანე: «ქპართ ბუქსა და ნობასა».
სვლა საჭიროა მალულად, დაფარულად, ამიტომ:
«უგზოსა ვლიდეს ლაშქარნი, არ გაივლიდეს გზობასა».

გაიგო რა ხატაელთა მეფე რამაზმა ტარიელის ურიცხვი ჯარის მოახლოება, დააპირა მუხანათობით და ლალატით ტარიელის დამარცხება. იგი უგზავნის ტარიელს ხატაელთა ხანს «საჭურჭლე საშინელი»-თა, მოინანიებს ვითომ თავის ცოდვებს და პატიებას სთხოვს:

« აქა ნუ მოვლენ სპანია;
ქვეყანა ჩენი არ აწყდეს, რისხვით არ დაგეტყდეს ცანია;
ჩვენ მოგცეთ ციხე-ქალაქი, მოგყვენენ ცოტანი ყმანია»

ე. ი. ჯარი შორს დასტოვე, თან მოიყოლიე ცოტანი, ჩვენ დაგემორჩილებით, ჩაგაბარებთ ციხე-ქალაქს.

ტარიელი მიხვდება ლალატს; მოიწყვეს ვაზირთ სათათბიროდ. ვაზირნიც აფრთხილებენ ტარიელს:

« არიან მეტად მუხთალნი, ჩვენ ერთხელ კვლაცა ვნახენით;
არამცა მოგკლეს ლალატად, არამცა ვივაგლახენით!»

ტარიელი დაეთანხმა ვაზირთა რჩევას, ჯარის უდიდეს ნაწილს უკან დასტოვებს და სამასი რჩეული მეომრით წაევა რამაზთან შესახვედრად.

მაგრამ წინდახედული და ფრთხილი ტარიელი უბრძანებს უკან დაშენილ მთავარ ძალას:

« დაეჭვედრე: «სადა მე მევლოს, ვლენით იგივე ველანი,
ანლოს მომდევდით, მიშველდით, გიხმობ, თუ მინდეს შველანი».

დიახ, გარემოება გამოურკვეველია, ამიტომ საჭიროა დიდი რეზერვი, მაგრამ ფეხდაფეხ მიმდევარი, რათა, თუ საჭიროება მოითხოვს (გიხმობ, თუ მინდეს შველანი!), რეზერვი დროზე მიეშველოს წინამბრძოლთ.

კიდევ ორჯერ მოუგზავნის დესპანებს რამაზ მეფე, კიდევ ეფიცება დამორჩილებას. საინტერესოა დესპანების უკანასკნელი მოსვლა. ტარიელი არაფრად არ აგრძნობინებს მათ თავის ეჭვებს. პირიქით, დიდად მიუაღერსებს და გულგაშლილად მიიღებს. მოგზავნილთა შორის აღმოჩნდება ერთი, რომელიც გაუნდობს და საბოლოოდ დაარწმუნებს ტარიელს რამაზისაგან ლალატში.

«მეფე ცოტათ მოგეგებვის, ვის მკვრეტნი ვერ გელევიან;
მალვით ჩაიციმენ აბჯარსა, მიენდო, მით გეთნევიან;
კვამლსა შეიქმენ ლაშქარნი, ყოველგნით მოგებევიან.
და:

«ერთგან შენთვის დამალულნი სპანი ასჯერ ათასობენ».

ტარიელი მადლობას უხდის და რათა ამხანაგები არ მიუხვდნენ,
გზავნის მათთან. თითონ ტარიელი:

«არვის გავენდევ სულდგმულსა. დავმალე ვითა ქორია».

«მაგრა სპათაქენ გავგზავნე კაცი, თუ გზაცა შორია,
შევსთვალე: «ფიცხლად წამოდით, მოგრაგნეთ მთა და გორია».

მიილო რა ეს ზომები, ტარიელმა:

«ეუბრძანე ჩაცმა აბჯრისა, ლაღმან სიტყვითა ხაფითა.
რაზმი დავაწყევ, მივპართე, წავე დიდითა
სწრაფითა».

მიუახლოვდნენ, შეხვდნენ ერთმანეთს მოპირდაპირნი. აქ გამომ-
ულავნდა ყველაფერი, ტარიელი დაეცემა რამაზის ჯარს:

«შიგან ასრე გავერივე, გნოლის ჯოგსა ვითა ქორი
და ერთობ სრულად ამოვსწყვიდე წინა კერძო რაზმი ორი».

და როდესაც ტარიელი დაახლოს რამაზის წინამბრძოლ რაზმებს და
რამაზის ჯარი შეერთება, სწორედ ამ დროს ბრძოლის ველს მოად-
გება ტარიელის მიერ დროზე გამობობილი რეზერვი და
ბრძოლა ბრწყინვალე გამარჯვებით მთავრდება.

ტარიელი გამარჯვებას სავსებით გამოიყენებს, იგი სდევნის ფეხ-
დაფეხ დამარცხებულთ, ვიდრე სრულიად არ მოუხსობს რამაზის
ჯარს ბრძოლის უნარს.

«მისნი სპანი ყველაკანი დავიპყრენით, არ მოკვკლენით».

ასეთ ჰუმანურ მოპყრობას დამარცხებულ მოპირდაპირისადმი
ჩვენ ვხვდებით «ვეფხისტყაოსანა»-ში აღწერილ ყველა ბრძოლაში.

მთავარი ამოცანა იყო «ცოცხალი ძალი»-ს, ჯარის მოსპობა და
როდესაც ეს მიღწეულ იქნა, მაშინ:

«არ ვპბრძოდე, კარი ქალაქთა უომრად გავალეზინე».

და მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც რამაზი ჩააბარებს ყველა ციხე-სიმაგრეს:

«მაშინღა შევე ხატაეთს მოვლად და მოსათვალავად;
ქვეყანა ჩავსხი, ვუბრძანე: «იყვენით თქვენ უკრძალავად,
მზემან არ დაგწვენ, იცოდით, დაგყარენ გაუგვალავად».

გარემოების ზედმიწევნით შესწავლამ, ოპერაციის ყოველმხრით მომზადებამ, ჯარის მიზანშეწონილად განაწილებამ, რეზერვის გონივრულად და დროზე გამოყენებამ, სწრაფ და ენერგიულ მოქმედებამ ნაყოფად მოიტანეს ბრწყინვალე გამარჯვება.

საოცარია ბრძოლის ასეთი ოსტატური აღწერა და მერმე რა შესანიშნავ მხატვრულ ფორმებში! გენიოსი ავტორი ზედმიწევნით გაცნობილია იმდროინდელ სამხედრო ხელოვნებას.

მაგრამ კაცი უფრო განცვიფრებას ეძლევა, როდესაც კითხულობს მეორე დიდი ბრძოლის ამბავს—სამ გმირთა ბრძოლას ქაჯეთის წინააღმდეგ.

დარეჯანი დატყვევებულია ქაჯთა ქალაქში, ამიტომ საჭიროა ამ ქალაქის აუცილებლად აღება, მაგრამ:

«ქაჯთა ქალაქი აქამდის მტერთაგან უბრძოლველია:
ქალაქსა შიგან მაგარი კლდე მალალი და გრძელია,
მას კლდესა შიგან გვირაბი, ასაძრომელი ხერელია»...

ახლა მცველები როგორია?

«გვირაბის კარსა ნიადავ მოყმე სცავს არ პირ-ნასები,
ათი ათასი ქაბუჯი დგას, ყველაკაი ხასები;
ქალაქის კართა სამთავე სამათას-სამათასები».

ეს ქაჯები, მართლა ქაჯები კი არ არიან, არამედ:

«ქაჯნი სახელად მით ჰქეიან»,... მაგრამ:
«არ ქაჯნია, კაცნიაო, მინდობიან კლდესა სალსა»...
«თვარა იგიცა კაცნია ჩვენებრვე ხორციელანი».

და ეს ქაჯნი-კაცნი:

«იქმენ რასმე საკვირველსა, მტერსა თვალსა დაუბრმოზენ,
ქართა აღძვრენ საშინელთა, ნავსა ზღვა-ზღვა დააზოზენ,
ვითა ხმელსა გაირბენენ, წყალსა წმიდად დააშროზენ,
სწადდეს, დღესა ბნელად იქმენ, სწადდეს, ბნელსა ანათოზენ».

აი როგორი ყოფილან მაგარი ციხის მცველნი. ბუნებრივად და ხე-ლოწურად გამაგრებული ციხე-სიმაგრე, ათი ათასობით მცველნი და მასთან ამ მცველებს ხელთ აქვთ ბრძოლის სხვადასხვა უცნაური ტექნიკური საშუალებანი.

ასეთი ციხე-სიმაგრეა დასაპყრობი.

პირდაპირ მისვლა, პირისპირ შეტაკება არ გამოდგება, ვერ დასძლევენ ქაჯთა უამრავ ჯარს. საჭიროა სწრაფად სვლა, სვლა ფარულად და მოულოდნელად ქაჯეთზე თავდასხმა, მით უმეტეს, რომ ქაჯთა მფლობელნი წასული არიან ქაჯეთიდან. და ძმადნაფიცი სამი გმირი სწორედ ასე გადასწყვეტენ. ფრიდონთან არიან თავ-მოყრილნი და ფრიდონ ურჩევს:

«უთხრა თუ: «ესე სიტყვაა ავისა მასპინძელისა,—
ჰგავს, მოსწყენოდეს სტუმრობა თქვენ ბრძნისა, ვითა ხელისა,
მაგრა აწ ყოენა არ ვარგა, წავლა სჯობს გზისა გრძელისა,
თუ ქაჯნი მოგვესწრებიან, საეჭვი არს სიძნელისა».

რადგან საჭიროა სწრაფად და ფარულად სიარული, ამიტომ:

«დიდთა რას ვაქნევთ ლაშქართა, კარგნი გვინდა და ცოტანი».

ფრიდონი გაცნობილია ქაჯეთს:

«ქაჯეთს ერთხელ მეც ვყოფილვარ, ნახავთ, თქვენცა გემაგრების,
ყოვლგნით კლდეა, გარეშემო მტერი ვერა მოადგების;
თუ იღუმალ არ შეეუვალო, ცხადად შებმა არ ეგების,
მით ლაშქარი არად გვინდა, რაზმი მალვით ვერ მოგვეყვების».

დატოვეს სპანი და თან წაიყოლიეს სამასი რჩეული მეომარი:

«თვით სამასსა ცხენოსანსა წაიტანდეს, გმირთა დარსა».

«ფრიდონ გზა იცის, იარეს, დღისით და ღამით რებულთა».

ასეთი სიჩქარით მიდიან. მიუახლოვდებიან ქაჯეთის საზღვარს და ფრიდონი კვლავ რჩევას იძლევა:

«ფრიდონ თქვა: «ვახლავთ არეთა ჩვენ, ქაჯეთს მიახლებულთა;
აქათგან ღამით ვლა გვინდა, მით არას გამჟღავნებულთა».

და ამიტომ:

«რა გაუთენდის, დადგიან და ღამით ფიცხლად
ვლიდიან!»...

მივიდნენ და აქ მთელი თავისი სიმაგრით და მიუღდგომლობით წარმოუდგა ქაჯეთის კლდე-ციხე. საჭიროა თათბირი:

«თქვეს: «ვითათბიროთ, ვითა ექმნათ, აწ გამორჩევა ძნელია; ასი ათასა აჯობებს, თუ გამორჩევით მქმნელია».

აქ იწყება შესანიშნავი სამხედრო თათბირი. კაცმა არ იცის, რას მიაკუთვნოს უპირატესობა: აეტორის მიერ გმირების გენიოსურ დახასიათებას, მათი ინდივიდუალობის მხატვრულად გადმოცემას, თუ გენიოს სამხედრო ხელოვნს, რომელსაც საოცარი ზედმიწევნით შესწავლილი აქვს სამხედრო საქმე.

თითოეული გმირი თავის რჩევას იძლევა და ეს რჩევა საცხებით შეეგუება მის პიროვნებას.

აგერ მურადინ ფრიდონი ამბობს:

«ჩვენ ცოტანი ვართ, ქალაქი დიდთავან საომარია; პირის-პირ ომი არ ძალ-გეიც, არ-ჟამი საკვებარია, ათას წელ ვერსით შეეუვალოთ, თუ ზედ დაგვიხმან კარია».

თურმე ფრიდონ პატარაობიდანვე სპორტში იყო გაწვრთნილი, მასწავლებლებმა

«მასწავლენს მათნი საქმენი, მახლტუნებდიან, მწვრთიდიან; ასრე გავიდი საბელსა, რომ თვალნი ვერ მომკიდიან».

ერთი სიტყვით, ფრიდონი წინადადებას იძლევა, მოძებნონ გრძელი საბელი, გადისროლონ და მოჰხვიონ ერთერთ ბურჯსა და ფრიდონს

«მას ზედა გავლა ასრე მიჩნს, ვითა გარბენა ველისა».

ფრიდონი გავა საბელით, ჩახტება ციხეში და ამოსწყვეტს კარის მცველებს,

«შიგან ჩახტები კისკასად, ვეცემი მსგავსად ქარისა!»

ასეთია რჩევა ფრიდონისა და ავთანდილი სრულიად სამართლიანად ეტყვის, რომ

«ლომთა მკლავთავან იმედი გაქვს, არა წყლული გტკივიან...»

მავრა თუ ვესმის, გუშავნი რა ახლო-ახლო ყივიან!?!..»

ავთანდილი ამბობს, რომ გაუგებენ გუშავნი იარაღის ჩხარუნს და «თოკსა მოკვეთენ...», არა, ფრიდონის,

«ეგე თათბირი არ ვარგა, სხვაებრ ექნათ თავის ტერება».

ავთანდილი თავის მხრით იძლევა რჩევას:

მას გამოცდილი აქვს ერთი ხერხი და აქაც უნდა მიმართოს ასეთს, რადგანაც

«ისი კაცნი არ იჭირვენ მგზავრსა, ქალაქს შემავალსა, სავაჭროდა მოვეკახში, საქმესა ვიქმ მე მუხთალსა, ერთსა ჯორსა გადავჰკიდებ მუზარადსა, ჯაჰესსა, ხრმალსა».

შეიმოსება ვაჭრულად, შვეა შიგნით, იქ უჩინრად შეიარაღდება და ამოსწყვეტს კარის მცველებს. ამავე დროს ორივე ამხანაგი:

«თქვენ გარეთ კართა ეცენით, ყოველნი, მსგავსად გმირისად», მაგრამ ეტყობა თითონაც ექვობს თავის რჩევაში და დაასკვნის:

«თუ რა სხვა სჯობდეს, თქვენ ბრძანეთ, ვარ მრჩეველად ამა პირისად».

უფრო წინდახედული, დინჯი და შორსმჭვრეტელი ტარიელი იმ თავითვე მიხვდება ამხანაგების რჩევების ასე ვთქვათ გულუბრყვილობას, მას ესმის, რომ ფრიდონი და ავთანდილი თავის მოქმედებას მხოლოდ-და-მხოლოდ პირად გმირობაზე, გამბედაობაზე და მოხერხებაზე ამყარებენ და ეს კი ასეთ რთულ და დიდს ბრძოლაში სათუოც არის და სახიფათოც. იგი, რასაკვირველია, ორივე რჩევას უარყოფს, მაგრამ, ნახეთ, რაოდენი ტაქტიკობით, რანაირი ამხანაგური აღერისით, რათა არ შელახოს ძმადნაფიცთა თავმოყვარეობა იგი აკრიტიკებს მათ რჩევას:

«ტარიელ უთხრა: «მე თქვენი ვცან გმირთა მეტი გმირობა, თქვენისა ძალ-გულსა თქვენი ივე ჰგანვს თათბირობა, პირობა».

«თქვენ გქონდეს ომი ფიცხელი, უომრად მნახოს მე ვითა? ესე მე დამსერის, ნუ უბნობთ სიტყვითა თქვენ სათნევითა».

ტარიელი თავის მხრით იძლევა გეგმას: ციხეს სამი კარი აქვს, ჩვენ სამად გაიყუთ, თითოეულმა წაიყუანოს ასი მეომარი. თითოეულ კარს თითო ნაწილი ეკვეთოს, მაგრამ როგორ? არა პირდაპირი შეხვლით, ეს უჯუნჯრობა იქნებოდა, არამედ პირველად თავი მგზავრებად ვაჩვენოთ; ეს შეტევა მშვენიერად არის მოთხრობილი:

«სამთავე სამად გაიქვეს, თვითომან თვითო კარები; თანა ჰყვა კაცი სამასი, ყველაი გმირთა დარები. მას ლამით უქმნეს სადარნო, უცრუო, ანაჩქარები, გათენდა, გაჩნდეს, მიჰმართეს, თავისთავ ჰქონდა ფარები».

ახლა როგორ მიდიოდნენ?

«პირველ ამოდ მიდიოდეს მგზავრთა რათმე მაგიერად,
მათ შიგანთა ვერა უგრძნეს, ვერცა დახვდეს გულ-ხშიერად;
გულსა შიში არა ჰქონდა, ამოდ დგეს და ნებიერად,
მიდგეს გარე, მუზარადნი დაიხურეს ჟამიერად».

შემდეგ:

«ანაზღად ცხენი გაქუსლეს, მათრახმან შექმნა წრიალი.
რა ნახეს, კარნი გაახვენეს, ქალაქით გახდა ზრიალი.
სამთავე სამგნით მიჰმართეს, თავსა მით უყვეს რიალი,
იკრეს ნობსა და დაბდაბსა, შეიქმნა ბუკთა ტარციალი».

ამ რამდენიმე სტრიქონში მოცემულია დასრულებული სურათი შესანიშნავ სამხედრო ოპერაციისა.

ჩვენი გმირები ტარიელის ხელმძღვანელობით გათენებისას შეუდგნენ მოქმედებას, გათენებისას, როდესაც ციხის გუშავთა სიმახვილე და სიფხიზლე უფრო მოღუწებულა. ვიდრე მიაღგებოდნენ ციხის კართ, თავი მგზავრებად მოაჩვენეს, «ანაზღად ცხენი გაქუსლეს». მოსტყუდნენ ციხის დარაჯნი, გაუღეს კარნი და აქ ჩვენმა გმირებმა დაუშინეს ცხენებს მათრახი და ელვისებურ შეცვიდნენ ციხის შიგნით და, რასაკვირველია, თავზარი დასცეს მცველებს. რა თქმა უნდა, მოხდა უკანასკნელთა შორის არევ-დარევა, პანიკამ გაიტაცა უამრავი ჯარი ქაჯეთისა და სამთა გმირთა ხედა ბრწყინვალე გამარჯვება.

მოქმედების გეგმა სავსებით შეფარდებული გარემოებასთან, რომელიც წინასწარ იყო გამოკვლეული და შესწავლილი (ავთანდილის და ფრიდონის ცნობები ქაჯეთის შესახებ, ფატმანის საშუალებით წინასწარ ქაჯეთში გაგზავნილ მზვერავის ნაამბობი), საბრძოლო საგნისაკენ სიჩქარით და მალულად სვლა (ჯერ დღე და ღამით, შემდეგ, მიახლოებისას. მხოლოდ ღამით), მოულოდნელად მისვლა, შენიღბვა ჯარისა (მგზავრად მოჩვენება), რომელსაც ჩვენს თანამედროვე სამხედრო მოქმედებაში დიდი მნიშვნელობა ეძლევა. შეტევის დასაწყისის მომენტის გონივრულად შერჩევა (დილა აღრიან, გათენებისას) და ფიცხი, შეუპოვარი თავდასხმა,—ყველა ეს სამხედრო ხელოვნების ძირითად პრინციპების მტკიცედ დაცვის მაჩვენებელია.

აქაც კვლავ რწმუნდები, რომ გენიოსი ავტორი სამხედრო ხელოვნების შესანიშნავი მცოდნე ყოფილა.

შევაჯამოთ ამ ორი დიდი ბრძოლის გარჩევა. რას ვხედავთ?

1. ყოველ ბრძოლას წინ უძღვის დაზვერვა, ე. ი. მოპირდაპირ-

რის სამხედრო ძალების, ციხე-სიმაგრეების და ადგილმდებარეობის შესახებ რაც შეიძლება მეტი ცნობების მოკრეფა;

2. თუ ომი გადაწყვეტილია, — სწრაფი და სრულ მობილიზაცია ყველა ძალებისა;

3. საბრძოლოდ სწრაფად და ფარულად სვლა და მოპირდაპირეზე მოულოდნელად თავს დასხმა;

4. გარემოებასთან სავსებით შეფარდებულ მოქმედების გეგმის შემუშავება (სამხედრო თათბირი);

5. გადაწყვეტილების დაუყოვნებლივ და ენერგიულად შესრულება;

6. შეტევის მომენტის სისწორით შერჩევა (დილა-ადრიან, გათენებისას);

7. სამ წყებად იერიშის მიტანა (პირისპირ და ფრთების წინააღმდეგ);

8. რეზერვის ყოლა და ასეთის დროზე დაგონივრულად გამოყენება;

9. გამარჯვების ბოლომდე გამოყენება (დამარცხებული მოპირდაპირის დაუცხრომელი დევნით);

10. ბრძოლის მთავარ ობიექტად მიჩნეულია მოპირდაპირის „ცოცხალი ძალა“ — ჯარი.

ასეთია მთავარი პრინციპები, რომლებზედაც აგებულია «ვეფხვისტყაოსან»-ში მოთხრობილი სამხედრო მოქმედებანი.

მხატვრულ შემოქმედებაში ფანტაზიას საპატიო ადგილი უჭირავს, მაგრამ «ვეფხვისტყაოსან»-ში მოთხრობილი ბრძოლები ფანტაზიის ნაყოფი არ არის, ამ ბრძოლებს სავსებით რეალისტური ხასიათი აქვთ. ბრძოლის პრინციპები, თვით ბრძოლების წარმოების ხასიათი, ჯარების ორგანიზაცია, მათი საბრძოლველად დაწყობა, ყველა ეს უსათუოდ სინამდვილიდან არის აღებული და მოწმობს, რომ გენიოსი ავტორი სავსებით, ზედმიწევნით გაცნობილი იყო სამხედრო საქმეს.

საგულისხმეოა, რომ პრინციპები, რომლებზედაც აგებულია «ვეფხვისტყაოსანი»-ს სამხედრო მოქმედება, სავსებით იგივეა, რაც საფუძვლად ედვა დავით აღმაშენებლის და მის მიმდევართა, თამარის დროის გამოჩენილ სარდლების, მხარგრძელის და დავით სოსლანის სამხედრო მოქმედებას. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ეს «სამ წყებად იერიშის მიტანა». ასეთი საბრძოლო წყობილება საქართველოში და არა მარტო საქართველოში, არამედ თელს მაშინდელ მსოფლიოში პირველად დავით აღმაშენებელმა შე-

მოილო და ასეთი საბრძოლო წყობილება საფუძვლად უძევს სამხედრო მოქმედებას თამარის დროსაც.

იგივე უნდა ითქვას რეზერვის შესახებ. რეზერვის გამოყოფაც პირველად დავით აღმაშენებლის მიერ არის შემოღებული.

დავით აღმაშენებლისა და თამარის ხანა არის სავაჭრო კაპიტალის განვითარებისა და განმტკიცების ხანა.

სავაჭრო კაპიტალის განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სავაჭრო გზებს და ასეთების დაცვას. იმდროინდელი საქართველო მეტად მნიშვნელოვან სატრანზიტო სახელმწიფოს წარმოადგენდა. საქართველოს ტერიტორიით მიიმართებოდნენ მთავარი სავაჭრო გზები დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და ამ გზების უზრუნველყოფა-დაცვა საქართველოს საარსებო ინტერესს წარმოადგენდა. დავით აღმაშენებლისა და თამარის დროის ომების და შორს გალაშქრების მიზანი იყო ამ გზების უზრუნველყოფა-დაცვა. უამრავი ქარავნები მიდიოდ-მოდიოდნენ ამ გზებით და დიდძალი საქონელი მიჰქონდ-მოჰქონდათ. ასეთ ქარავნებს ჩვენ «ვეფხვის-ტყაოსან»-შიაც ვხვდებით. თვით ავთანდილი ერთს ასეთ ქარავანს იცავს მეკობრეებისაგან და სამშვიდობოს გაჰყავს. შორი მანძილის გზების დაცვა დიდძალ ჯარს და შორს გალაშქრებას მოითხოვდა. დიდი ჯარის ყოლა და შენახვა საქართველოს არ შეეძლო. მეორე მხრით, საქართველოს მოსაზღვრე დიდს დესპოტურ სახელმწიფოებს მრავალრიცხოვანი ჯარები ჰყავდა და ამ ჯარების ერთად-ერთი ტაქტიკა ბრძოლაში იყო: ერთიანი, მჭიდროდ შეჯგუფებული მასით მოწოლა და პირდაპირ სიმძიმით მცირერიცხოვან მოპირდაპირის დათრგუნვა. ასეთი უდიდესი, მრავალრიცხოვან მასის მოწოლას მცირერიცხოვანი საქართველოს ჯარი ვერ გაუძლებდა. მეორე მხრით, შემომტევე კომპაქტურ მასის სუსტ მხარეს წარმოადგენდა მისი ფრთები, კედაროს წვევრები. თუ მოპირდაპირე მას ფრთით ეკვეთებოდა ეს ტლანქი, მოუქნელი, მოძრაობის უნარს მოკლებული მასა დროზე ვერ მოტრიალდებოდა შემომტევისაკენ და უფრო ხშირად აირევ-დაირეოდა და პანიკას მიეცემოდა. გარდა ამისა; შორს გალაშქრებანი მოითხოვდნენ უფრო მოძრავ ჯარს, ზურგზე ნაკლებად დამოკიდებულს და, რაც მთავარია, მსუბუქ იარაღით შეტურვილს და მეტ ნაწილად ცხენოსანს.

ასეთმა გარემოებამ და პირობებმა გამოიწვიეს ახალი ტაქტიკა, ჯარის ახალი საბრძოლო წყობილება და დავით აღმაშენებელი სწორედ ახალ ტაქტიკას შემოიღებს: ნაცვლად ერთიანი, ტლანქი, მოუქნელი მასისა, იგი თავის ჯარს სამ წყებად ჰყოფს და სამ წყებად

აწარმოებს ბრძოლას: „წინამბრძოლნი“, „მემარჯვენეთ მიმსვლელ-მცემელნი“ და „მემარცხენეთ მიმსვლელ-მცემელნი“. გარდა ამისა, მას ჰყავს რეზერვი, რომელიც საჭიროებისამებრ დაეხმარება ამა თუ იმ ნაწილს. მოძრაობის დიდი უნარიანობა, შემოვლისაგან უზრუნველყოფა, ფრონტის ადვილად შეცვლა, ყველა ნაწილი თავისუფლად მოძრაობს, არ უშლის მეორეს და, რაც მთავარია, ამ წყობილებით შეიძლება შეუტეო მოპირდაპირეს, როგორც პირისპირ, ისე ფრთებით ერთსადიამავე დროს და ამასთან ერთი ნაწილის დამარცხება არ იწვევს სხვა ნაწილის არეგ-დარეგვას. გარდა ამისა, არის რეზერვი, რომელიც დროზე მიეშველება დამარცხებულ ნაწილს. ჯარი მსუბუქად არის შეჭურვილი: მუზარადი, აბჯარი, ხმალი, იგი მეტ ნაწილად ცხენოსანია. ამ ახალმა, მოპირდაპირისათვის უჩვეულო ტაქტიკამ საშუალება მისცა დავით აღმაშენებელს და თამარის საბრძოლველს არამცთუ დაცვათ და გამკლავებოდნენ მოსაზღვრე მრავალრიცხოვან ჯარებს, არამედ შორის მანძილით გაელაშქრათ. არზრუმ-ტრაპეზუნტი—სამხრეთ-დასავლეთით, არღებილი — სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კასპიის ზღვა—აღმოსავლეთით, აი სადამდის მიდიოდა ქართველი ჯარი და გამარჯვებით იბრძოდა.

«ვეფხვისტყაოსანი»-ს გმირებიც სწორედ ასეთ ტაქტიკას მისდევენ: სამ წყებად ბრძოლა, რეზერვის ყოლა, სწრაფი მოძრაობა, მოულოდნელად თავს დასხმა. მსუბუქი იარაღი: იგივე მუზარადი, აბჯარი, ხმალი. მეტად ხშირად იხსენიება ხმალი და ძალიან ნაკლებად შუბი, გასაგებია—უკანასკნელი უფრო მძიმე სატარებელია და მოუქნელი. ჯარი უმთავრესად ცხენოსანია.

ექვს გარეშეა, რომ გენიოსი ავტორი, დიდი შოთა, ხელმძღვანელობდა და ითვალისწინებდა დავით აღმაშენებლისა და თამარის დროის სამხედრო მოქმედების ძირითადს პრინციპებს. ჩვენ ვიცით, რომ XIII ს-ში იწყება საქართველოს ერთგვარი დასუსტება. მონღოლთა შემოსევამ მოსწყვიტა საქართველო დიდს სავაჭრო გზებს. საზღვაო გზების აღმოჩენამ დაუკარგა ხმელეთის სავაჭრო გზებს მნიშვნელობა. ნაცვლად გაერთიანებული ცენტრალიზებული სახელმწიფოსი, საქართველო დაქუცმაცდა, დაიყო ცალ-ცალკე, თითქმის დამოუკიდებელ, სამთავროებად. დასუსტდა პოლიტიკურად, კულტურულად საქართველო და, რასაკვირველია, მისი სამხედრო ხელოვნებაც დაეცა და დაქვეითდა. და მხოლოდ XVII საუკუნის დამლევსა და, მეტადრე, XVIII საუკუნის დამლევს, ერეკლე მეორის დროს, სამხედრო ხელოვნება აღწევს საკმაოდ მაღალ საფეხურს,

მოილო და ასეთი საბრძოლო წყობილება საფუძვლად უძევს სამხედრო მოქმედებას თამარის დროსაც.

იგივე უნდა ითქვას რეზერვის შესახებ. რეზერვის გამოყოფაც პირველად დავით აღმაშენებლის მიერ არის შემოღებული.

დავით აღმაშენებლისა და თამარის ხანა არის სავაჭრო კაპიტალის განვითარებისა და განმტკიცების ხანა.

სავაჭრო კაპიტალის განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სავაჭრო გზებს და ასეთების დაცვას. იმდროინდელი საქართველო მეტად მნიშვნელოვან სატრანზიტო სახელმწიფოს წარმოადგენდა. საქართველოს ტერიტორიით მიიმართებოდნენ მთავარი სავაჭრო გზები დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და ამ გზების უზრუნველყოფა-დაცვა საქართველოს საარსებო ინტერესს წარმოადგენდა. დავით აღმაშენებლისა და თამარის დროის ომების და შორს გალაშქრების მიზანი იყო ამ გზების უზრუნველყოფა-დაცვა. უამრავი ქარავნები მიდიოდ-მოდიოდნენ ამ გზებით და დიდძალი საქონელი მიჰქონდ-მოჰქონდათ. ასეთ ქარავნებს ჩვენ «ვეფხვისტყაოსან»-შიაც ვხვდებით. თვით ავთანდილი ერთს ასეთ ქარავანს იცავს მეგობრებისაგან და სამშვიდობოს გაჰყავს. შორი მანძილის გზების დაცვა დიდძალ ჯარს და შორს გალაშქრებას მოითხოვდა. დიდი ჯარის ყოლა და შენახვა საქართველოს არ შეეძლო. მეორე მხრით, საქართველოს მოსაზღვრე დიდს დესპოტურ სახელმწიფოებს მრავალრიცხოვანი ჯარები ჰყავდა და ამ ჯარების ერთად-ერთი ტაქტიკა ბრძოლაში იყო: ერთიანი, მკიდროდ შეჯგუფებული მასით მოწოლა და პირდაპირ სიმძიმით მცირერიცხოვან მოპირდაპირის დათრგუნვა. ასეთი უდიდესი, მრავალრიცხოვან მასის მოწოლას მცირერიცხოვანი საქართველოს ჯარი ვერ გაუძლებდა. მეორე მხრით, შემომტევე კომპაქტურ მასის სუსტ მხარეს წარმოადგენდა მისი ფრთები, კედაროს წვევები. თუ მოპირდაპირე მას ფრთით ეკვეთებოდა ეს ტლანქი, მოუქნელი, მოძრაობის უნარს მოკლებული მასა დროზე ვერ მოტრიალდებოდა შემომტევისაკენ და უფრო ხშირად აირევე-დაირეოდა და პანიკას მიეცემოდა. გარდა ამისა, შორს გალაშქრებანი მოითხოვდნენ უფრო მოძრავ ჯარს, ზურგზე ნაკლებად დამოკიდებულს და, რაც მთავარია, მსუბუქ იარაღით შეჭურვილს და მეტ ნაწილად ცხენოსანს.

ასეთმა გარემოებამ და პირობებმა გამოიწვიეს ახალი ტაქტიკა, ჯარის ახალი საბრძოლო წყობილება და დავით აღმაშენებელი სწორედ ახალ ტაქტიკას შემოიღებს: ნაცვლად ერთიანი, ტლანქი, მოუქნელი მასისა, იგი თავის ჯარს სამ წყებად ჰყოფს და სამ წყებად

აწარმოებს ბრძოლას: „წინამბრძოლნი“, „მემარჯვენეთ მიმსვლელ-მცემელნი“ და „მემარცხენეთ მიმსვლელ-მცემელნი“. გარდა ამისა, მას ჰყავს რეზერვი, რომელიც საჭიროებისამებრ დაეხმარება ამა თუ იმ ნაწილს. მოძრაობის დიდი უნარიანობა, შემოვლისაგან უზრუნველყოფა, ფრონტის ადვილად შეცვლა, ყველა ნაწილი თავისუფლად მოძრაობს, არ უშლის მეორეს და, რაც მთავარია, ამ წყობილებით შეიძლება შეუტეო მოპირდაპირეს, როგორც პირისპირ, ისე ფრთებით ერთსადამიანვე დროს და ამასთან ერთი ნაწილის დამარცხება არ იწვევს სხვა ნაწილის არევ-დარევს. გარდა ამისა, არის რეზერვი, რომელიც დროზე მიეშველება დამარცხებულ ნაწილს. ჯარი მსუბუქად არის შეჭურვილი: მუზარადი, აბჯარი, ხმალი, იგი მეტ ნაწილად ცხენოსანია. ამ ახალმა, მოპირდაპირისათვის უჩვეულო ტაქტიკამ საშუალება მისცა დავით აღმაშენებელს და თამარის სარდლებს არამტოუ დაეცვათ და გამკლავებოდნენ მოსაზღვრე მრავალრიცხოვან ჯარებს, არამედ შორის მანძილით გაელაშქრათ. არზრუმ-ტრაპეზუნტი—სამხრეთ-დასავლეთით, არდებილი—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კასპიის ზღვა—აღმოსავლეთით, აი სადამდის. მიდიოდა ქართველი ჯარი და გამარჯვებით იბრძოდა.

«ვეფხვის ტყაოსნი»-ს გმირებიც სწორედ ასეთ ტაქტიკას მისდევნენ: სამ წყებად ბრძოლა, რეზერვის ყოლა, სწრაფი მოძრაობა, მოულოდნელად თავს დასხმა. მსუბუქი იარაღი: იგივე მუზარადი, აბჯარი, ხმალი. მეტად ხშირად იხსენიება ხმალი და ძალიან ნაკლებად შუბი, გასაგებია—უკანასკნელი უფრო მძიმე სატარებელია და მოუქნელი. ჯარი უმთავრესად ცხენოსანია.

ეკვს გარეშეა, რომ გენიოსი ავტორი, დიდი შოთა, ხელმძღვანელობდა და ითვალისწინებდა დავით აღმაშენებლისა და თამარის დროის სამხედრო მოქმედების ძირითადს პრინციპებს. ჩვენ ვიცით, რომ XIII ს-ში იწყება საქართველოს ერთგვარი დასუსტება. მონღოლთა შემოსევამ მოსწყვიტა საქართველო დიდს სავაჭრო გზებს. საზღვაო გზების აღმოჩენამ დაუკარგა ხმელეთის სავაჭრო გზებს მნიშვნელობა. ნაცვლად გაერთიანებული ცენტრალიზებული სახელმწიფოსი, საქართველო დაქუცმაცდა, დაიყო ცალ-ცალკე, თითქმის დამოუკიდებელ, სამთავროებად. დასუსტდა პოლიტიკურად, კულტურულად საქართველო და, რასაკვირველია, მისი სამხედრო ხელოვნებაც დაეცა და დაქვეითდა. და მხოლოდ XVII საუკუნის დამლევსა და, მეტადრე, XVIII საუკუნის დამლევს, ერეკლე მეორის დროს, სამხედრო ხელოვნება აღწევს საკმაოდ მაღალ საფეხურს,

მაგრამ იმ სიმაღლემდე, რომელსაც მიაღწია დავით აღმაშენებლის და თამარის დროს, სამხედრო ხელოვნებას საქართველოში სხვა დროს არ მიუღწევია.

და სწორედ ეს ხელოვნება აქვს შოთა რუსთაველს ზედმიწევნით გაცნობილი და შესწავლილი. «ვეფხვის ტყაოსან»-ში მოთხრობილი ბრძოლები, რა თქმა უნდა, სინამდვილეში არ მომხდარა, არ წარმოადგენენ ისტორიულ ფაქტებს, მაგრამ ამ ბრძოლების წარმოება, ტაქტიკა და სტრატეგია, სხვადასხვა საბრძოლო ხერხები და ილეთები და აგრეთვე შეიარაღება, წყობილება სინამდვილიდან არის აღებული და ისტორიულად სავსებით გამართლებული.

P-54136

შქტა ექსნია

თეიშუკაჲ ბატონიშვილის ცხოვრება
და
მღვანელობა*



* წაკითხულია მოხსენებად ენიშკი-ს ისტორიის განყოფილების საჯარო სბდომბზე 13.III.1939 წ.

2. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი I.

თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ყოველმხრივ საინტერესო პიროვნება და, პირველ რიგში, საქართველოს ისტორიკოსი, ღირსია ნოგონებისა.

პირველად აკად. მ. ბროსემ სამართლიანად მიუთითა თ. ბატონიშვილის დამსახურებაზე. იგი თავის ერთ-ერთ სიტყვაში, აკადემიის საერთო კრებაზე 1838 წ., აღნიშნავდა: „მე არ შემიძლია განუცვიფრებლად წარმოვსთქვა თეიმურაზის სახელი, რომელშიაც მაღალი ზნეობა შეერთებულია განათლებულ გონებასა და ვრცელ მეცნიერებასთან, რომელიც მწერლობით შრომაში პოულობს კეთილშობილურს გასართობს, რომლის მიზანი არის თავისი შრომით უკვდავყოს ხსენება თავისი ერისა, რომლის მდაბალ მოწაფედ, სინდისის ქვეშ უნდა ეთქვა—აღვიარებ ჩემს თავს“ (Д. Баградзе—Статьи по ист. и др. Гр., გვ. 9, შდ. თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“... I, გვ. IX).

თ. ბატონიშვილის ბიოგრაფია, მისი მემკვიდრეობა შეუსწავლელია. ამიტომ მკვლევარს, რომელიც დაინტერესებულია თ. ბატონიშვილით, როგორც ისტორიკოსით, უხდება აგრეთვე მუშაობა მისი ბიოგრაფიის აღსადგენად და ნედლი, დაუმუშავებელი მასალის მთლიანად დამუშავება. ამ ამოცანის ღირსეულად გადაწყვეტას ხელს უშლის ის გარემოებაც, რომ ჩვენთვის ამჟამად ხელმიუწვდომელია ის მასალები, რომელიც ალბათ იქ ინახება, სადაც თ. ბატონიშვილმა თავისი ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი პერიოდი გაატარა.

ჩვენს ხელთ მყოფი მასალები (კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტები „Акты“..., თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი და სხ.) თ. ბატონიშვილის მრავალმხრივ საყურადღებო ცხოვრების სურათის აღსადგენად არაა საკმარისი, მით უმეტეს—მისი მემკვიდრეობის დეტალურ ანალიზისათვის. მაგრამ ეს პირველი ცდაც თ. ბატონიშვილის პიროვნების შესწავლისათვის უმნიშვნელო არ უნდა იყოს.

თ. ბატონიშვილი არის საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი XII-ის მრავალრიცხოვანი ოჯახის წევრი. დაიბადა 1782 წ. 23 აპრილს, როგორც ამაზე თვით თეიმურაზის ერთ-ერთი მინაწერი მიგვითითებს¹. თეიმურაზი გიორგი XII პირველი ცოლისაგან შექმნილ შვილებს შორის ყველაზე უმცროსი იყო. პ. იოსელიანის ცნობით იგი გამხდარა მიზეზი დედის, ქეთევანის გარდაცვალებისა².

მისი აღზრდის შესახებ, როგორც სხვა ბატონიშვილების აღზრდაზე, „გიორგი XII ცხოვრების“ აღმწერ პლ. იოსელიანს არავითარი მასალა არა აქვს დაცული. სამაგიეროდ თვით თეიმურაზ ბატონიშვილის ერთ-ერთ წერილიდან ირკვევა, რომ იგი იზრდებოდა კათალიკოზ ანტონ პირველის სკოლა გავლილ, ცნობილ რექტორად ვით ალექსიშვილის ხელმძღვანელობით.

1834 წ. მაისის 16-ით დათარიღებულ წერილში თ. ბატონიშვილი ბროსეს წერდა: დავით ალექსიშვილი იყო „პაპის ჩემის მეფის ირაკლის დროს და მამის ჩემის მეფის გიორგის დროს... ინტექტორი და უპირველესი მოძღვარი საქართველოს სასწავლებელთა და დიდი სასწავლებელი ჰქონდა გამართული კახეთის ქალაქსა შინა თელავს, სამეფოს პალატის ნაწილშია და იქ ასწავლიდა მამი ჩემის მეფის გარდაცვალებამდის; მერმე თავის ნებით გადამდგარა... ეს დავითი ალექსიშვილი იყო შაგირდი ანტონ კათალიკოს პირველისა და ჩემის ძმის დავითისა და ჩემი ფილოსოფიისა, ისტორიისა და ქართულის ენისა და წერისა მოძღვარი ის იყო. ჩემი ძმა დავით ხომ ადრევე ბარებოდა და როცა სწავლის დრო მოვიდა მეც მას ვებარე და ის მასწავლიდა და სხვა ოსტატებიცა მყვანდნენ. იმ ჩვენმა ოსტატმა დავით ალექსიშვილმა საქართველოს ის-

¹ ერთ-ერთ აკროსტიხს წამძღვარებულ შენიშვნაში, თეიმურაზი გარკვევით აღნიშნავს „წყლისა ქსით 1810 აპრილის 23, თავრიზს მყოფმან ვსთქვი ესე აკროსტიხური ჩემს შობის დღეს, რომლისა კიდურ წერილობა [არს]: წაო გიორგი ვაკურთხევ დღესა შენსა, რომელსა შინა ვიშვე მწირი თეიმურაზი“. იხ. საისტორიო ფონდი, H. 2.225, თეიმურაზის ლექსების ალბომი — ფურც. 18.

² პლ. იოსელიანს დაცული აქვს შემდეგი ცნობა: „3 ივნისს 1782 წლისა მშობიარობისა გამო თეიმურაზზედ, მეფის რძალი ქეთევან გარდაიცვალა“ (ცხ. გიორგი XIII-სა, 1936 წ., ავ. გაწერელის რედაქციით, გვ. 10, შდ. დ. ბატონიშვილი — „მასალები“, 1905 წ., გვ. 27). დაბადების ამ თარიღს იმეორებს მ. ბროსე (იხ. Жур. Мин. Нар. прос... 1846, ноябрь. გვ. 38) ხოლო დ. ბაქრაძისათვის იგი უცნობი ყოფილა (შდ. Бакрадзе—Статьи по истории, 1887, გვ. 9).

ტორია დიან კარგად იცოდა... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსი იყო¹. ცხადია, რომ სამეფო საგვარეულოს წევრი გამოცდილ ოსტატის—დავით რექტორის ხელში შესაფერ მონაბედას მიიღებდა. საფიქრებელია, „საქართველოს ისტორიის კარგად მცოდნე... საზოგადოდაც კარგი ისტორიკოსის“ მეცადინეობის წყალობით აღძრულ სურვილი თეიმურაზს თავისი სამშობლოს ისტორიის არა მარტო შესწავლისა, არამედ დამუშავებისაც.

თეიმურაზ ბატონიშვილი იზრდებოდა უფროსი ძმის დავითის უშუალო მეთვალყურეობით და მზრუნველობით. თეიმურაზი მას თავის აღმზრდელად სთვლის. „კურთხეული გარდაცვალებული ძმა იგი ჩემი (დავითი, შ. მ.) ძმობის გარდა—წერდა იგი ბროსესს—ჩემი მოჭირნახულე იყო და აღმზრდელ და სხვათა ძმათა შორის განსაკუთრებული ვიყავ მისი“². ასეთივე მზრუნველობას და მოჭირნახულეობას უწევდა დავითი თავის ძმას მეფე გიორგის გარდაცვალების შემდეგაც, როცა თეიმურაზი დარჩა უმამულოდ და სხვა სამემოსავლო სახსრების გარეშე³.

1798 წ. მომხდარა თ. ბატონიშვილის დაწინდვა ოთარ ამილახვარის ქალიშვილ ელენეზე; პლ. იოსელიანი დაწინდვას უკავშირებს გიორგის მოგზაურობას თრიალეთისაკენ, რომელიც, პლატონის მიხედვით, 1778 წ. ზაფხულში მომხდარა. „ამასვე დღესა დაწინდეს მისსა ქალსა ელენეზედ მეფის ძე თეიმურაზი, რომელსაცა არა სურდა იგი ცოლად მიზეზისათვის მის, რომელ იყო პირველ დანიშნული მის ძმაზედ შეკვიდრებულ დავით, რომელმანაც მამისა არა უთანხმოებით შეირთო ცოლად სომეხთა აბიმელიქის სვიმონისა ქალი“ (გვ. 83; ცხადია, 1778 წ. მეფის მოგზაურობის თარიღი შეცდომაა, რადგან 1778 წ. თეიმურაზი ჯერ კიდევ დაბადებული არ იყო და, ცხადია, არც მისი დაწინდვა მოხდებოდა დაბადებამდე 4 წლით ადრე). როცა დავითმა შეირთო ცოლად სომეხი ვაჭრის ქალი და ამის გამო ოთარ ამილახვარი დიდად განაწყენებული დარჩა და მეფის ოჯახს დასცინოდა კიდევ, მეფე გიორგის თანხმობით მოხდა ქორწინება თეიმურაზისა ელენეზე დავითის ქორწინების შემდეგ, ე. ი. 1799 წლის დასასრულს⁴.

¹ თ. ბატონიშვილის წერილები ბროსესადმი, წ.-კ. საზოგადოების ფონდი, S. №—4.794, რეგული 1, ფურც. 28. ქვემოთ ყველგან „წერილები“...

² იქვე, ფურც. 4.

³ იხ. დავითის წერილი კნორინგისადმი 1802 წ. 19 მაისს, „Акты“, II, №3. 308.

⁴ შდ. პლ. იოსელიანი—ცხ. გიორგი XIII-სა; გვ. 139.

თ. ბატონიშვილის ბავშვობის წლების, მისი აღზრდისა და განათლების შესახებ მასალები ძალიან მცირეა და უნაკლო სურათის აღდგენა ძნელი ხდება. სამაგიეროდ შედარებით მეტი მასალაა მისი ბიოგრაფიისათვის გიორგის გარდაცვალების შემდეგ.

როგორც ცნობილია, გიორგის გარდაცვალების შემდეგ იწყება არეულობა და შფოთი ერეკლე II მრავალრიცხოვან მემკვიდრეთა შორის. გიორგის ანდერძისამებრ ტახტი დავითს უნდა მიეღო, მაგრამ ლაზარეკს ნაბრძანები ჰქონდა მეფის გარდაცვალების შემდეგ ტახტი არც ერთი მემკვიდრესათვის არ დაეთმო. დავითი აღიარებულ იქნა რეგენტად ტახტისა და არა მეფედ, ხოლო იულონ ერეკლეს-ძე, ერთის მხრით, დარეჯან დედოფალი მეორეს მხრით, ფიქრობდნენ გამეფებას. დესპანების: გ. ავალიშვილისა და ე. ფალავანდიშვილის მიერ 8 იანვარს ჩამოტანილ და 14 იანვარს წაკითხულ „უმალღესი ბრძანებით“ დავითი მტკიცდებოდა გამგედ საქართველოსი, მაგრამ იგი არ იქნა მიღებული იულონისა, დარეჯანისა და სხვების მიერ... შფოთი და არეულობა გრძელდებოდა. ვერც პავლე პირველის მორიგმა რესკრიპტმა, რომელმაც დავითის გამგებლობა დაადასტურა (1801 წ. 18 იანვარი) მოსპო შუღლი და მტრობა მემკვიდრეებს შორის¹. მთელს ამ ბრძოლაში ერეკლეს შვილებსა და შვილისშვილებს შორის, თ. ბატონიშვილი განუხრელად ედგა გვერდით თავის ძმას დავითს². ყოველნაირად ცდილობდა შეენარჩუნებინა დავითის გამგეობა, წერდა წერილებს სხვადასხვა პირთ და ურჩევდა მათ მიეღოთ გამგეობა „უმალღესი რესკრიპტით“ დამტკიცებული პირისა. ასე, მაგ., 1801 წლის იანვარს, თ. ბატონიშვილი ამილახვარს წერდა, რომ ის არის პირველი ქართველებიდან, რომელიც წინააღმდეგია დავითისა და ამდენად ხელმწიფის უმალღესი ბრძანების. აფრთხილებს მას, რომ ამის გამო იგი დაუსჯელი არ დარჩება, სადაც არ უნდა წავიდეს³.

გიორგი XII თავის სიცოცხლეშივე დანიშნა მეფედ დავითი, რომელიც 1800 წ. 20 დეკემბერს სცემს სხვადასხვა სახის ბრძანებებს. მათშორის აღსანიშნავია მის მიერ დანიშვნა თეიმურაზისა მოხელედ. „შენ იყავი ციხეში, პური ბევრი დაამზადე—სწერს იგი თეიმურაზს, თუ ბიძები მოისურვებენ მოსვლას გორში, არ დაუშვა... მე შენ დაგნიშნე ქართლში მოადგილედ (Наместником).“

¹ იქვე, გვ. 215—232.

² „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 68.

³ „АКТЫ“... ტ. I, გვ. 310.

მოაგროვე მებრძოლები და მოემზადე, აგრეთვე თვალყური ადევნე იმას თუ რას შერებინა შენი ბიძები“¹. როგორც ამ ბრძანებიდან ჩანს, დავითს თეიმურაზი დაუნიშნავს თავის მოადგილედ ქართლში. მაგრამ ისე, როგორც დავითის „მეფობა“, ასევე თეიმურაზის მოადგილეობაც ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1802 წ. 9 აპრილს კნორინგი ჩამოსვლამ საზღვარი დაუდო მათ. კნორინგმა ისარგებლა შექმნილი მდგომარეობით და აგრეთვე დავითის მისწრაფებით სამეფო ხელისუფლების მთელი ატრიბუტების აღდგენისაკენ და გადააყენა იგი.

ამის შემდეგ თეიმურაზი, რომელიც, მისი სიტყვით, მამა მისის ხანმოკლე სიცოცხლის გამო, დარჩა უმამულოდ, იმყოფება თავის სამ დასთან ერთად დავითის ხარჯზე². ის მცირე ადგილებიც კი, რომელიც მამამ, გიორგიმ მისცა მას, ნაზარსკეტი, კარაჯალი და ლომისციხე³, მიეტაცა კირილე ავალიშვილს. 1802 წ. აპრილის 11-ით დათარიღებულ განცხადებით, თეიმურაზი მიმართავს კნორინგს, რათა უკანონოდ მიტაცებული ლომისციხე, რომელიც მას ემსახურებოდა მამის სიცოცხლეში და დავითის მმართველობის დროსაც, დაუბრუნდეს, დაუნიშნონ მოურავი და იქ არავის სხვას არ ქონდეს ხელი⁴. ამავე მამულების თეიმურაზისათვის დაბრუნების თხოვნას შეიცავდა დავითის ზემოთაღნიშნული წერილიც იმავე კნორინგისადმი 19 მაისს 1802 წ.

ჯერ კიდევ 1801 წ. თებერვალში, როდესაც თეიმურაზი გორში იმყოფებოდა, მან განაცხადა სურვილი რუსეთში წასვლისა. ზოგ ბატონიშვილს ამისათვის დროც დაუნიშნეს, მაგრამ თეიმურაზმა აღბათ

¹ Акты... ტ. I, გვ. 296.

² „Акты“... ტ. I, გვ. 308, იქვე, გვ. 212, დავითს, როგორც ჩანს, თეიმურაზი თავის ქონების მემკვიდრედაც კი სურდა.

³ „Акты“... ტ. II, გვ. 80. მოხსენებული კარაჯალი უნდა იყოს კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე ნაჩვენები Караджали — (E 7, 62—30, 71—45) აქვე, მასთან ახლო მდებარეობდა, როგორც ჩანს, „აქტებში“ მოხსენებული ნაზარსკეტი, რაც ჩვენის აზრით უდრის კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე მოხსენებულ Назарско-ს, (E 7, 62—45, 41—30) ანუ ვახუშტის მიხედვით ნაზარსკეთელს — (გვოგრ. 168) ალგეთში—მდ. ალგეთის მარჯვენა მხარეს (იხ. ი. ლორთქიფანიძე—ქვემო-ქართლი, I—II, 1935, გვ. 333). ხოლო ლომისციხე არ იხსენიება არც ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ და არც სხვაგან. ჩვენი აზრით ლომისციხე უდრის კავკასიის ხუთფერსიან რუკაზე ნაჩვენებ მოდოსტინს (E 7, 62—45, 42—00) რაც კარაჯალისა და ნაზარის ახლოსა და აღნიშნულ რუკაზე ნაჩვენებია როგორც გორა. ამდენად საფიქრებელია ლომისტინი, „აქტებში“ ლომისციხედ მოხსენიებინათ—ან კიდევ პირიქით.

⁴ „Акты“... ტ. I, გვ. 311.

სხვა მოსაზრებით ავადმყოფობა მოიმიზეზა და გამგზავრების დრო აღარ დაინიშნა¹.

თეიმურაზ ბატონიშვილი ისევე, როგორც დავითი, კმაყოფილი დარჩა რუსეთის ხელისუფლების ბრძანებისა დავითის გამგედ დანიშვნის გამო და არც ფიქრობდა მის წინააღმდეგ გამოსვლას. მაგრამ, როცა რუსეთის მიზანი აშკარა გახდა და დავითის „ვითარცა იმპერატორის მოადგილისა“ ხელისუფლება მოისპო, აზრი იცვალა და დაიწყო თავისებური მზადებაც რუსეთის წინააღმდეგ შესაბრძოლებლად.

1802 წ. ზაფხულში იგი „რალაცის“ მომზადების მიზნით ჩასულა სურამში და ცხოვრობდა ნიკოლოზ ჭუბაძესთან. სურამში ყოფნისას, ალბათ გადაბირების მიზნით, თეიმურაზს დაუბარებია თვალი ხადრიბეკოვი და ჭქონია საუბარი მასთან, ხოლო მან ამ საუბრის მთელი შინაარსი შემდეგი სახით გადასცა ლაზარევს: 1802 წ. ერთ-ერთ საუბრის დროს—უთითებდა ხადრიბეკოვი—თეიმურაზი დამეუქრა რა მე, აცხადებდა, რომ „ოცი დღის შემდეგ საქართველოში რუსები სრულებით არ იქნებიანო“. იგივე ხადრიბეკოვი 1802 წ. ივნისში თეიმურაზს მეორეჯერ ელაპარაკა, ხოლო ამ უკანასკნელს თითქოს აღუნიშნავს: „მამა ჩემმა მისცა ტახტი რუსეთის ხელმწიფეს, მაგრამ ის იყო სულელი (глуп), მე კი მაგაზე ჭკვიანი ვარ და მე მინდა ვფლობდე მას (საქართველოს, შ. მ.) მთელი მისი სიმაგრეებით“². დაუჯერებელია, რომ თეიმურაზს ამგვარად მოეხსენებინა თავისი მამა და საკუთარი თავი; მაგრამ როგორც არ უნდა იყოს ეს საუბარი გადასხვაფერებული, მისი ანტი-რუსული განწყობილება მაინც ნათელია. რომ ის სწორედ რუსეთის საწინააღმდეგო ბრძოლის მოსამზადებლად იყო ჩასული სურამში, ამას თვით სახლის პატრონის, რუსების მიერ მოსყიდული, ნიკოლოზ ჭუბაძის ჩვენებაც ადასტურებს, რომ თეიმურაზი ლებულობდა წერილებს თბილისიდან, იმერეთიდან და მას ინახავდა დიდის საიდუმლოებით თავის საწოლ ქვეშ და რომ მას (ჭუბაძეს) მოუსმენია მისი საუბარი თავად აბაშიძესთან, სადაც ნათქვამი იყო სპარსეთის ჯარის თავდასხმის მოსალოდნელობაზე და ამავე დროს ოსმალების, ლეკების, იმერეთის ჯარის და საქართველოს მოწინავე ნაწილის დახმარებაზედაც რუსების გასანადგურებლად. გარდა ჭუბაძისა სხვებიც ადასტურებენ მიმოწერას თეიმურაზისა და აბაშიძისას ახალ-

¹ „Акты“... ტ. I, გვ. 328.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 181.

ციხეში და სხვაგან¹. ასევეა მოთხრობილი ბარტენევის პატაკში სიმონოვიჩისადმი². ყოველივე ამის გამო კოვალენსკი მეფის-ძე დავითს სწერდა: „გენერალი ლაზარევი მაცნობებს მე, რომ მასთან მისული ცნობებით, ძმა თქვენი, უბრწყინვალესი მეფის-ძე თეიმურაზი, იმყოფება სურამში რაღაცას შესაგროვებლად. როგორც სურამელებს, ასევე სხვა სოფლის მცხოვრებლებს ავიწროვებს, ავალებს მორწმუნეებს ეკლესიებში მოიხსენიონ ქართველთა მეფის ერთ-ერთი მემკვიდრე, თითქოს-და აქეს მიმოწერა იმერეთში და ახალციხეში და ზოგჯერ თავისთან იხმობს თავადებს და აზნაურებს გაუგებარ საკითხებზე“³. და ბოლოს კოვალენსკი თხოვს ითანთბიროს თავის ძმასთან და გაიყვანოს იგი სურამიდან.

მიიღო რა ლაზარევმა ზემომოყვანილი ცნობა, მის შესამოწმებლად თვით გაემგზავრა სურამში. თეიმურაზს გაუგია რა ლაზარევის გამოგზავრება, განუზრახავს გორში გადასვლა. მაგრამ ისინი ერთმანეთს შეხედნენ⁴ გზაში. თეიმურაზი მხოლოდ მისი ბრძანების შემდეგ გადაყვანილ იქნა გორში 1802 წ. 18 ივლისს. ცნობების ადგილობრივად შემოწმებას და დადასტურებას მოჰყვა აბაშიძისა და პ. ლარაძის დაპატიმრება⁵. გორიდან თეიმურაზი იმავე წლის 29 ივლისს გადმოყვანილ იქნა თბილისში და იქ ცხოვრობდა⁶.

სპარსეთში გაქცევის რამდენიმე დღით წინ, ალბათ იმისათვის, რომ დაეფარა ეს თავისი ფარული განზრახვა, თეიმურაზმა ერთხელ კიდევ მიმართა ციციანოვს თხოვნით, რათა მას დაეწერა ბრძანება მისი რუსეთში - გაგზავნის შესახებ⁷. ცხადია, მისი ეს თხოვნა არ იყო გულწრფელი, პირიქით, მიმართული იყო იქითკენ, რომ თავი უწყინრად მოეჩვენებინა, სპარსეთში გაქცევის განზრახვა უჩინარყო და მეთვალყურეობა მისდამი შეესუსტებინა.

რუსეთის ხელისუფლების საქართველოში მტკიცედ დამყარებით, მისდამი შებრძოლების გეგმების გაუმართლებლობით, თეიმურაზი იმედგაცრუებული დარჩა. აგრეთვე ხედავდა რა, დღეს თუ ხვალ, მსგავსად სხვა ბატონიშვილებისა, მისი რუსეთში გაგზავნის აუცილებლობას, არჩია გადახვეწა სპარსეთში და იქიდან ცდილობდა წყადა

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 181—182.

² „Акты“... ტ. I, გვ. 311—312.

³ „Акты“... ტ. I, გვ. 312.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 182.

⁵ „Акты“... ტ. II, გვ. 182, ტ. I, გვ. 312—313.

⁶ „Акты“... ტ. I, გვ. 367.

⁷ „Акты“... ტ. II, გვ. 149.

უკანასკნელი ღონისძიებანიც თავის ბიძის ალექსანდრეს შემწეობით, რომელიც ჯერ კიდევ ადრე იყო გადასული სპარსეთში.

როგორც ციციანოვის 1803 წლის 26 თებერვლის პატაკში ნათქვამია, 1803 წლის 25 თებერვალს ღამით, თეიმურაზ ბატონიშვილი თბილისიდან გაიპარა, დატოვა მეუღლე და წაიღო თან რაც კი ძვირფასი ნივთები გააჩნდა¹. ამასვე ადასტურებს სიღნაღის კაპიტან ისპრაენიკის სოკოლოვის ცნობაც².

ირანში გადახვეწის³ შემდეგ ბიძა ალექსანდრეს შეკედლებული თეიმურაზი არ სწყვეტს მიმოწერას საქართველოში დარჩენილ ბატონიშვილებსა და დედოფლებთან. ასე, მაგალითად: ზ ა ქ ა რ ი ა ჯ ო რ ა ე ვ ს თეიმურაზის მეუღლე ელენესათვის ოთხი წერილი გადაუცია, ხოლო ერთ-ერთი ამათგანი დედოფალ დარიასათვის (დარეჯან) როსტომ დავიდოვს მიუროთმევია. ამ წერილში, რომელიც 1803 წ. 5 ივნისითაა დათარიღებული, სხვათაშორის ნათქვამია: „თქვენი შვილი ალექსანდრე და თქვენი შვილისშვილი თეიმურაზ, ჩვენს მოწყალეს ხელს ვაკოცებთ: ჩვენს ამბავს მოიხსენიებთ, ღვთის მოწყალებით ყოვლითურთ შვიდობით გახლავართ. ამას წინათ ჩვენს ხელმწიფიდამ (ლაპარაკია ირანის მეფე ფათალი შაჰზე, იმავე ბაბახანზე, შ. მ.) დიახ მძიმე ხალათები მოგვივიდა და დიდი მოწყალობელი ბრძანდება ჩვენი და ჩვენი საქმე ღვთის შეწევნით თქვენად გუნებად მოვა. ყოველსავე ჩვენს ამბავს ზ ა ქ ა რ ი ა გიამბობსთ“⁴.

ფათალი-შაჰს შეფარებული ბიძა და ძმის შვილი ეძიებდნენ მის დახმარებას და, როგორც ავ წერილიდან ირკვევა, ის პირველ ხანებში, მიუხედავად გართულებულ საგარეო მდგომარეობისა, ამ დახმარებაზე უარს არ ამბობდა. იგი 1803 წ. სოლომონ მეფესაც კი

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 185; შდ. იქვე, გვ. 76—77.

² „Акты“... ტ. II, გვ. 155; შდ. Н. Дубровин, Закавказье 1803—1806 г. 1866. გვ. 83.

³ პლ. იოსელიანი თავის „ცხოვრება გიორგი XIII“-საში ერთ-ერთ მიზეზად თეიმურაზის სპარსეთში გაქცევისა ოთარ ამილახვარის დაპატიმრებას თვლის: „ესრეთ, რომელ დიდისა მეცადინეობითა მეფის ძემან თეიმურაზ დაუხანოვა შემკვიდრესა დავითს სიმამრი თვისი სარდალი ოთარ ამილახვარის შვილი... გარნა შემდეგ მისცა საპყრობილესაცა დროებით, სხვათა თანა, და ესრე იქმნა მიზეზად, რომელ მეფის-ძე თეიმურაზ, სიძე ოთარისა, გაიქცა სპარსეთსა და ეახლა ყენსა“ (გვ. 223, CL III). შესაძლებელია თეიმურაზის საერთო გულგატეხილობას ეხეც ზედ დართოდ.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 101.

წერდა ამგვარ დახმარების აღმოჩენაზე და ალექსანდრე და თეიმურაზის გამეფებაზე საქართველოში, რუსების განდევნის შემდეგ¹.

როგორც ცნობილია, ბაბახანის დახმარებით დაიმედებული ალექსანდრე ბატონიშვილი ემზადებოდა ლაშქრობისათვის რუსების წინააღმდეგ. მოუწოდებდა ქართველებს დახმარებოდნენ აბას-მირზას ლაშქარს.

თეიმურაზი ამ მზადებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. ალექსანდრე ბატონიშვილის 1804 წ. 29 მარტის ცნობილ წერილს² მუხრანის მცხოვრებლებისადმი, თან ერთავიოდა თეიმურაზის მინაწერიც, სადაც ნათქვამი იყო: „მეფის-ძე თეიმურაზ სიყვარულით მოვიკითხავთ; თუ ჩვენს ამბავს იკითხავთ, ჩვენც ამათს უმაღლესობას, ბიძა ჩვენს, ვახლავართ; ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალეობა მიადგა, რომ ჩვენს მამა-პაპას ხელმწიფისაგან ასეთი მოწყალეობა არ მიზღვრიათ; ახლა თუ ჩვენს რჩევას დაიჯერებთ, ახლაც ამათს უმაღლესობას იახელით. ღმერთმან ხომ იცის ხელმწიფისაგანაც და ბიძა ჩვენისაგანაც დიდი მოწყალეობა დაგემართებათ და თუ ამ ჩვენს რჩევას არ დაიჯერებთ და არ მოხვალთ, საუკუნოდ თქვენს ოჯახს დააქცევთ და ახლა თქვენ იცით“³. ამგვარივე შინაარსის წერილებს სწერდნენ კონსტანტინე ბაგრატიონ მუხრანელს⁴, პაატა აბაშიძეს⁵, თიანეთის მოურავს დიმიტრი ჩოლოყაშვილს, ბოღბის მიტროპოლიტს იოანეს⁶ და სხვებს. მაგრამ წერილებმა გამოხმაურება ვერ ჰპოვა და ალექსანდრეს სიტყვით „ხელმწიფის ასეთი მოწყალეობა... მთელი ერანის ლაშქრობა“ აბას-მირზას ხელმძღვანელობით, მარცხით დასრულდა: 1804 წ. ივნისის 30-ს რუსის ჯარის მიერ განადგურებულ იქნა ერანის ლაშქარი აბას-მირზას მეთაურობით დაბანაკებული. ხოლო იმავე წლის 15 ივლისს ციციანოვი აღკვეთავს ბაბახანის ლაშქრობასაც ერევანთან.

მიუხედავად ამ დამარცხებისა ალექსანდრე და თეიმურაზის იმედები არ განადგურებულა. ბაბახანი ჯერ კიდევ უჯეროდა მათ და საბოლოოდ გულგატეხილი არ იყო. მეორე ლაშქრობაც, რომელიც 1805 წ. ზაფხულში ხდებოდა, აგრეთვე ირანის ჯარის მარცხით დამთავრდა.

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 363.

² „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 159—160.

³ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 160.

⁴ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 161.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 161—162.

1805 წლის 11 ივლისს და 3 აგვისტოს, ციციანოვის ლაშქრობის დროს მდ. არაქსის ნაპირებზე, უკუქცეული იქნა ბაბახანი, ხოლო 1805 წ. აგვისტოს პოლკოვნიკ კარიაგინმა დაამარცხა მდ. ზაჰმთან აბას-მირზა; ამ ბრძოლის დროს მძიმედ დაიჭრა თეიმურაზ ბატონიშვილი¹.

დამარცხებულმა აბას-მირზამ დატოვა ერევანი, 1805 წ. 17 აგვისტოს არაქსით ნახეჩევანისაკენ გაემართა და წავიდა თავრიზში². ხოლო ალექსანდრე და თეიმურაზი აბას-მირზას დამარცხების შემდეგ დარჩნენ ერევანში და იქ დაჰყვეს ოქტომბრამდე, ალბათ იმ მოსაზრებით, რომ დაუბრკოლებელი მიმოწერა ჰქონოდათ საქართველოში. და ან, როგორც რუსი მოხელეები ფიქრობდნენ, ბაბახანი ამ არასასურველი ექსპედიციის შემდეგ გულგატეხილი იყო მათზე, არ სურდა მიეცა მათთვის საკუთარი ნასუფრალიც კი და არ უჯეროდა უკვე არაფერს³. როგორც ჩანს, ამიერიდან ალექსანდრესა და თეიმურაზის ორიენტაცია იცვლება.

ციციანოვი ჯერ კიდევ ადრევე შეეცადა თეიმურაზის გადმობრუნებას, 1803 წ. 22 მარტის წერილით დაბრუნებას ურჩევდა თავის სამშობლოში, თავის ცოლთან⁴. ამასვე იმეორებდა იგი 1804 წ. 31 ივლისს, ე. ი. აბას-მირზას ექსპედიციის დამარცხების შემდეგ, უხსნიდა მას, რომ რუსეთი უძლეველია, რომ მისი დამარცხება შეუძლებელია დაღისტნელების და ირანელების დახმარებით, დროა ჩაუფიქრდეს ამას და დაუბრუნდეს სამშობლოს⁵. ასეთივე შინაარსისაა აგრეთვე 1805 წ. 7 მარტის წერილიც. ამგვარივე წერილებს უგზავნიდა ციციანოვი თეიმურაზის მეუღლე ელენეს და ითხოვდა მისგან ზეგავლენას თეიმურაზზე მის დასაბრუნებლად⁶. მაგრამ ყველაფერი ეს უყურადღებოდ რჩებოდა... თეიმურაზი, როგორც ჩანს, მაშინ მტკიცე გადაწყვეტილებას ადგა⁷.

რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მთელი მიზეზი თეიმურაზს ნათლად გამოხატული აქვს ერთს თავის საპასუხო წერილში ციციანოვისადმი. იგი წერდა: „გარნა უკეთუ გნებავსთ სამსახური ჩვენ მიერ

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 441, 717, 843—844, 846; შდ. Дубровин, Закавказье, стр. 435. (1805 წ. ექსპედიციის შესახებ იქვე, გვ. 414—435).

² იქვე, გვ. 848.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 182—183.

⁵ იქვე, გვ. 184.

⁶ იქვე, გვ. 183.

⁷ შდ. Дубровин, Закавказье от 1803—1806 г. გვ. 86.

მაღალისა ხელმწიფისა, წარმოგზავნონ ოჯახისა ჩუენისაგან ერთი, რომელიცა სათნო იყოს იმპერატორისა, მეფედ ქუეყანასა შინა ჩუენსა და აღადგინოს მაღალმან ხელმან დაცემული ოჯახი ჩუენი და მაშინ ჩუენ ყოვლისა ბრძანებისა მისისა შორჩილნი შევიძლებთცა სამსახურთა შესაბამთა დიდებულებისა მისისათა. და თუ არა ესრეთ იქმნას, არცა ჩუენ ძალ გვიძს მოსულად მანდა, ვინაჲდგან არა ვართ ჩუენ გოჰთაჯნი მხოლოდ გლახაკებრივისა პურისა ჭამისანი, არამედ ყოველთვის სისხლ დათხევით მცდელნი ბაგრატიონთა ოჯახისა აღდგენისანი¹. ნათელია, რომ თეიმურაზის ბრძოლის ერთად-ერთი მიზანია „სისხლის დათხევით ცდა ბაგრატიონთა ოჯახის აღდგენისა“. ასეთივე „კრედო“ გამომწეურებული აქვს თეიმურაზს თავის წერილში ერთ-ერთ ძმისადმი: «Сердце мое не терпит такого бесчестия, наносимого дому моему; также прискорбно мне, что ваше место занимает один дурак, а вы находитесь в плену»... მოითხოვს დაისევას ერთი ვინმე ბაგრატიონთა გვარიდან მეფედ და ასკვნის, «а ежели сего не бдет, то по смерти мою не перестану стараться о своем деле»...².

თეიმურაზს ეს მტკიცე გადაწყვეტილება ვერ შეაცვლევინა მისთვის ძვირფასი მეუღლის, ელენეს, სიბრალულითა და სიყვარულითსავსე წერილმაც კი³, რომელიც 1806 წ. 4 ივლისს გაუგზავნეს მას. და რომლითაც სურდათ გაეტეხათ მისი გადაწყვეტილება და გაეზედინებინათ გადმოსვლა თეიმურაზისათვის საქართველოში. მაგრამ, როგორც ჩანს, წერილმა მიზანს ვერ მიაღწია და თეიმურაზი განაგრძობდა ბრძოლას „სიკვდილამდი, ბაგრატიონთა დაქცეული ოჯახის აღსადგენად“.

1805 წ. თეიმურაზი იხსენიება, როგორც ერთ-ერთი მეთაური ერევნის ხანის კულახანის ლაშქრისა, ქემაღ-ხანთან ერთად⁴.

1805 წ. ოქტომბერს გამოემგზავრა ისევ ბაბახანისაკენ⁵ და ცდილობს დაარწმუნოს იგი, რომ გამარჯვების მიღწევა შესაძლებელია, თუკი რუსეთს მთიელ მოსახლეობას აუზმედრებენ⁶. მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია და გადადის ახალციხეში.

¹ „Акты“... ტ. II, გვ. 184—185.

² იქვე, გვ. 185.

³ ელენეს წერილი, იხ. „Акты“... ტ. III, გვ. 63.

⁴ „Акты“... ტ. II, გვ. 604.

⁵ „Акты“... ტ. II, გვ. 916.

⁶ „Акты“... ტ. II, გვ. 980.

როგორც ციციანოვი ფიქრობს, ის აქ ახალ მფარველს ეძიებს¹. მიუხედავად იმისა რომ თეიმურაზი ისევ აბას-მირზას ლაშქარში იმყოფება, ხედავს რა მხოლოდ სპარსეთის დახმარებიდან არაფერი გამოდის, ბიძასთან ერთად მიმართავს ოსმალეთს, ინგლისს და სხ. და მათი დახმარებით, თეიმურაზსა და ალექსანდრეს განზრახული აქვთ შებრძოლება რუსეთის წინააღმდეგ. როგორც ირკვევა, თეიმურაზს აგრეთვე გარკვეული ორიენტაცია აღებული ჰქონდა ნაპოლეონის საფრანგეთისაკენ. მას მიწერ-მოწერაც ჰქონია ამ საკითხზე. საფიქრებელია, რომ გამგზავრებაც კი სურდა ამ მიზნით საფრანგეთში. ის ერთ-ერთ ძმას წერდა: „გთხოვთ თქვენ, თუ შეიძლება იშოვოთ ჩვენთვის ერთი ისტორია საქართველოსი, ლექსიკონი და გეგმა ქვეყნიერებისა თუნდაც ფრანგულად, მხოლოდ კარგი და მსუბუქი გზისათვის“². მაგრამ, ჩანს, მგზავრობის გეგმა ჩაშლია და მხოლოდ მიწერ-მოწერითღა კმაყოფილდებოდა. ასე, მაგალითად: ერთ-ერთ წერილში ის წერს: „მე ამჟამად მაქვს პასუხი ჩვენს წერილზე საფრანგეთიდან“³. ამასვე იმეორებდა იგი 1810 წ. 18 მაისის წერილში ლევანისადმი: „კვალად ჩემი მოხსენება ეს არის, მე ყოველის ადგილიდამ ამზავი მაქვს, პარიჟიდან, პეტერბურხიდან, სტამბოლიდან და თბილისიდან ხომ ჩემნი კაცნი მოვიდნენ“⁴.

1809 წ. 29 ივლისს ალექსანდრე ბატონიშვილი ახალციხეში იმყოფება, აქედან ფიქრობს ანტირუსულ განწყობილების შექმნას (რისთვისაც მას სპარსეთისაგანაც მიუღია სათანადო თანხა) და გამოლაშქრებას საქართველოში რუსების წინააღმდეგ. ტორმასოვი აფრთხილებს ახვერდოვს, რათა მზად იყოს ამგვარ შემთხვევისათვის. ამავე მიზნით, როგორც ჩანს, თეიმურაზ ბატონიშვილი გამოემართა ერევნიდან იმერეთისაკენ⁵. როგორც აღენიშნეთ, ისინი ამზადდებდნენ ნიადაგს სპარსეთ-ოსმალეთ-ინგლის-საფრანგეთის კოალიციისათვის რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ შეუძლებელი იყო ამგვარი კოალიციის მოწყობა. ამ დროისათვის შექმნილ საერთაშორისო მდგომარეობის მიხედვით იგი განუხორციელებელ ოცნებას წარმოადგენდა და მართლაც ვერ გატარდა.

თეიმურაზ ბატონიშვილი რწმუნდებოდა რა მთელი ამ გეგმების უსუსურობაში, 1810 წლისათვის ის თავის მტკიცე გადაწყვეტილებას

¹ „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 94.

² „АКТЫ“... ტ. II, გვ. 185.

³ „АКТЫ“... ტ. IV, გვ. 707.

⁴ „АКТЫ“... ტ. V, გვ. 40, ტ. IV, გვ. 708.

⁵ „АКТЫ“... ტ. V გვ. 126.

სცვლის და არჩევს რუსეთთან შერიგებას. ამ შერიგების საკმეში „დიდი როლი ითამაშა პეტრე ლარაძემ, როგორც გვამცნობს მისი „ჩახრუხაული და შაირნი, მწირობასა შინა თქმული ოდეს მსახურა შეფის ძეს თეიმურაზს და ძლიერის ხელოვნებით გამოიყვანა სპარსეთით“¹. როგორც ირკვევა, ტორმასოვის დავალებით, პეტრე ლარაძე გაგზავნილ იქნა სპარსეთში თეიმურაზის მოსაძებნად. როგორც ლარაძე გვატყობინებს იგი დიდის ვაივავლახით მოუძებნია. ამ დროს თეიმურაზი ერევანთან დაბანაკებულ აბას-მირზას ლაშქარში მთელ არტილერიას მეთაურობდა². მაგრამ არც ისე ადვილად დაუნებებიათ თეიმურაზი მისთვის. შეტაკებაც კი მოსვლია სპარსელებთან; იგი თავის ზემოაღნიშნულ პოემაში წერს:

„განვაკვირვე სპარსთა გული, თვთ მემკვიდრეს უქმენ ხლათი, გამოვაპე შუა რაზმი, სთქვეს რა დილის სალაგათი“...³.

აბას-მირზას ლაშქრისაგან თავი დაუღწევია, მაგრამ არფაჩაიზე მათ დასხმია აგრეთვე ირანელების რაზმი, რომელიც პეტრეს მოუგერებია თურმე...

ამ ბრძოლის შემდეგ 1810 წლის 15 სექტემბერს რამდენიმე მხლებელითურთ თეიმურაზი გამოცხადდა პოლკოვნიკ უ რ ა კ ო ვ თ ა ნ (იხ. ტორმასოვის წერილი ახვერდოვთან 1810 წ. 18 სექტემბერს „Акты“... IV, გვ. 136).

დ. ბატონიშვილის „მასალების“ მიხედვით: „მაშინ (1810 წ., შ.მ.) ძე ყენისა აბაზ-მირზა იდგა გარნისს, მუნით განიელტო მეფის გიორგის ძე თეიმურაზ ჯვარის ამაღლების დღეს 14 სექტემბერს, რომელიცა იმყოფებოდა ძესთან ყენისა აბაზ-მირზაჲსთანა ჭიდითა პატივითა თავად თოფხანათა ზედა, ახლად განსწაველულთა რეგულთა ზედან სპარსთასა. და მოვიდა ტორმასოვთან, რომელიცა იღუმაღ ტორმასოვი ეზრახოდა და შეუჩინა გამზდელი ლალა მისი პეტრე ლარაძე აზნაური, რომელმანცა მოაცთუნა და მოიყვანა მუნით. ხოლო მოვიდა რა თბილისს, წარგზავნა იგიცა რუსეთსა შინა“ („მასალები“, გვ. 96). როგორც ამ ამონაწერიდან ირკვევა, ლარაძე ტორმასოვის დავალებით წასულა თეიმურაზთან. მან, ალბათ შეთანხმების პირობების წარდგენით, თეიმურაზი მოაცთუნა და შესძლო მისი დაბრუნება სამშობლოში. ჩანს შერიგებისას წამოყენებული პირობები არ გატა-

¹ კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 206.

² შდ. „Акты“... ტ. IV, გვ. 948, დ. ბატონიშვილი, „მასალები“, გვ. 96.

³ კ. კეკელიძე, იქვე: წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერი № 155.

რებულა. სხვანაირად აუხსნელი იქნებოდა თუ რატომ გამოიყვა იგი ასე ადვილად ლარაძეს და თუ რატომ დარჩა თეიმურაზი განაწყენებული საქართველოში დაბრუნების შემდეგ.

ტორმასოვი თ. ბატონიშვილის დაბრუნებას სთვლიდა ერთ-ერთადიდ გამარჯვებად (იხ. მისი წერილი კამენსკისადმი, „Акты“... ტ. IV, გვ. 948). თ. ბატონიშვილი მართლაც, როგორც ჩანს, გამოპარულა, მას თან არ ჰქონია ტანისამოსი და სხვა საჭირო ნივთები. ამის გამო მისცეს დახმარების სახით 200 მანეთი და დაუნიშნეს 300 მანეთი თეიურად¹.

თეიმურაზი ვერ შეურიგდა რუსებს იმგვარად, როგორც ფიქრობდა და აღზათ ისე, როგორც შერიგების პირობებში ნათქვამი იყო. ამის გამო აითვალისწინა ლარაძე, რომელსაც თვლიდა მთავარ მიზეზად მისი ირანიდან მობრუნებისა².

პლატონ იოსელიანს დაცული აქვს ერთი საინტერესო საუბრის შინაარსი თეიმურაზთან, რომელიც ნაწილობრივ გვიხსნის მისი რუსეთთან შერიგების მიზეზს. პლატონის სიტყვით თეიმურაზი სპარსეთში მისი ყოფნის შესახებ აცხადებდა: „როდესაც მე თვით შემდგომად მეფისა გარდაცვალებისა წარვედი სპარსეთსა, მაშინ მეფის ძე ალექსანდრე დიდად მყვედრიდა მეფისა მამისა ჩემისა ესრეთ მოქცევასა. წერილთა შინა მისგან მოწერილთა, მოიხსენიებდა მეფესა უშვერად და უკადრისად და სწყევლიდა მას. სიტყვანი ესე მოსწყვილდენ ჩემსა გულსაო და მაშინ ვსცან მტრობა მისი მამისა ჩემისა სანლისათვის და ბოროტი განზრახვა მისი ძმთათვის ჩემთა. შემდაგდა მეფის ძე ალექსანდრე და ვნახე თვით სპარსელთა ქცევა, ბილწი ჰაზრი, მათი უსაფუძვლო განმგებლობისათვის და საომრად ვსცან ივინი არა რაჲსა მცოდნენი... დიდად მიკვირდა მდგომარეობა ირანისა, მეფეთა კარისა და მოვიხსენიებდი პაპისა ჩემისა კარსა...“³. შესაძლებელია იოსელიანს საუბრის შინაარსი თავისებურად გადაეკეთებინა, მაგრამ მაინც სინამდვილეს არ უნდა იყოს მოკლებული თეიმურაზის გულგატეხილობა მისი ბიძისადმი და საერთოდ ირანის ძალებისადმი. ისიც ცხადია, რომ თეიმურაზი ვერც რუსებს შეურიგდა ისე, რომ ასე ზიზღით მოეხსენებინა მისი ბიძა და თვით ირანის სამეფო კარი, რომელთანაც იგი 7 წელიწადი შეკედლებული იყო. პირობით, რუსეთთან შეურიგებლობისა გამო იგი იძულებული

¹ „Акты“..., ტ. IV, 137.

² შდ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 206.

³ პლ. იოსელიანი „ცხოვრება“, გვ. 178.

გახდა საქართველო მიეტოვებინა და იმავე წელს რუსეთს გადასახლებულიყო¹.

თეიმურაზის ირანში ყოფნას მისი მომავალი მეცნიერული მუშაობისათვის უღარესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მან აქ ყოფნისას შეითვისა სპარსული ენა და ბროსეს აზრით თვით თურქულიც². საფიქრებელია სპარსეთში ყოფნისას დაეწყო თეიმურაზს დიპლომატიურის მოსაზრებით ფრანგული ენის შესწავლაც. რაც მთავარია, გაეცნო სპარსულ ლიტერატურას, რომლითაც თავის მდგომარეობაში დიდად შეეძლო ესარგებლნა. ამ მოსაზრებას ადასტურებს თვით თეიმურაზის განცხადებაც, როცა იგი, სხვათაშორის, ეხება ქაინოსრო სპარსთა მეფისაგან საკერპო ტაძრის აგებას და იქ სპარსეთის მეფეთა კუროთხვევის წესს, თავის „ივერიის ისტორიაში“ წერს: „ესე თავრიზს ყოფას ჩემსა წელსა 1809-სა გამოიწერა წიგნისა მისგან სპარსულისა მოთხრობისაგან აღრიბეჟანისა, რომელსაცა წიგნსა ეწოდების სპარსულად „თარიყი-აღრიბეჟანი“, რომელსა შინა წერილ არიან ზემოდ თქმულნი ესე“³.

აქვე, სპარსეთში ყოფნისას, შეუგროვებია მას მასალები თავისი შრომისათვის „აღწერა აწინდელთა სპარსეთისა ყეენთა (ანუ შაჰთა) და გვარეულობისათვის ყაჯართასა თუ საიდგან წარმოებენ“, დაწერილი ს. პეტერბურგს მოსვლისთანავე 1811 წ. გრაფ ნიკოლოზ რუმიანცევისათვის⁴. ჩვენი აზრით, ირანში ყოფნისას აქვს ნათარგმი თეიმურაზს ირანულიდან „წიგნი ათნი გვირგვინი, ანუ შირვან სპარსთა მეფისაგან ქმნული“⁵. ასევე, აქვე უნდა ჰქონდეს დაწერილი „პრაქტიკა არტილერიისა“⁶..., როცა იგი აბას-მირზას ლაშქარში არტილერიას მეთაურობდა.

გარდა ამისა, ირანში ყოფნისას თეიმურაზი, როგორც ჩანს, წერდა ლექსებსაც. ამ პერიოდს ეკუთვნის მისი რამდენიმე პოეტური ნაწარმოები, რომელთაც არც ისე დიდი ლიტერატურული ღირსება გააჩნიათ. როგორც თვითონ აღნიშნავს, სასულიერო ხასიათის ლექსების წერაში ატარებდა „ჟამსა უცხოებასა მყოფობისას“.

¹ კ. კეკელიძე, იქვე.

² შდ. ბროსე—Жур. Мин. Нар. Пр. 1846 წ., გვ. 39.

³ თ. ბატონიშვილი—„ისტორია ივერიისა“, 1848 წ., გვ. 80.

⁴ აღნიშნული შრომა მოხსენებულა თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში, იხ. А. Сагарели, Свед. о памят. груз. писем. 1894, ტ. I, გვ. 179 და საეკლესიო ფონდის კოლექცია: А 1091, გვ. 89, № 163.

⁵ იქვე, გვ. 175 № 136; А 1091, გვ. 75, № 140.

⁶ იქვე, გვ. 184 №—193. А 1091, გვ. 109, № 199.

მისი სიტყვით, სპარსეთში დაწყებული სამოცტაეპიანი ე. წ. „სამოცეული“ „სადიდებლად და სიხარულით სავედრებლად ყოვლად წმიდისა დედოფლისა... მარიაშის მიმართ“, 1811 წ. ს. პეტერბურგს დაუმთავრებია¹. ამგვარივე შინაარსისაა მის მიერვე შეთხზული აკროსტიხები, 1804 წ. 22 აპრილს, იესო ქრისტეზე², წმიდა გიორგიზე³, 1806 წ. იანვრის 14-ს, აკროსტიხი კიდურწერილობით: „წინა ნეტარო გძნობ (sic!) მონა უღირსი ქებით, რათა მიხსნა მტერთაგან შეპყრობილი“...⁴, 1810 წ. აპრილის 23-ს ისევ წმიდა გიორგიზე⁵. თუ ყველა ამ ლექსებს დაეუმატებთ პოემა „ვაშლსაც“ (იხ. ქვემოთ), ამოწურული იქნება თეიმურაზის მხატვრული შემოქმედების მთელი საგანძურიც. დასახელებული ლექსები ლიტერატურის ისტორიისათვის ინტერესს მოკლებულნი არ იქნებიან, მაგრამ მხატვრული თვალსაზრისით არც ისე მაღალხარისხოვანია და თეიმურაზის პოეტური ნიჭის სიღარიბეზე მიგვითითებენ.

ამრიგად, ირანში ყოფნისას იგი ეწეოდა ლიტერატურულ შრომას, ეცნობოდა ირანის ისტორიასა და ლიტერატურას, რასაც მისი მომავალი მუშაობისათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

II

თეიმურაზ ბატონიშვილი, გამგზავრების ხარჯებისათვის მიიღო რა 4.500 მანეთის ასიგნაცია, 1810 წლის დასასრულს გაემგზავრა სანკტ პეტერბურგისაკენ და მთელი დანარჩენი ცხოვრება გაატარა იქ. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზის ამაღლებაში, სხვათა შორის, პეტრე ლარაძეც შედიოდა. რომელიც ბატონიშვილს ლარაძის სურვილის წინააღმდეგ წაუყვანია⁶.

სანკტ პეტერბურგში ცხოვრებიდან იწყება თ. ბატონიშვილის ნაყოფიერი მუშაობის პერიოდი. მთელი თავისუფალი დრო, რომელიც ამ ხანებში მის ხელთ იყო, ხმარდებოდა, როგორც ჩანს, საქართველოს ისტორიის მასალების შეგროვებას, დამუშავებას და ზოგიერთ სპეციალური წიგნების თარგმნას. 1811 წლიდან 1830 წლამდე უნდა იყოს ნათარგმნი და დაწერილი ყველა ის შრომა, რომელთაც საქართველოს ისტორიასთან ნაკლები კავშირი აქვთ და მეცნიერე-

¹ თეიმურაზის ლექსები. საისტ. ფონდის კოლექცია. H 2225, ფურც. 1.

² H 2225, ფურც. 13-14.

³ იქვე, ფურც. 18.

⁴ იქვე, ფურც. 22.

⁵ იქვე, ფურც. 18.

⁶ შდ. კ. კეკელიძე—ქართ. ლიტ. ისტ. ტ. II, გვ. 207.

ბის ამა თუ იმ დარგს ემსახურებიან, — ბროსეს გაცნობის შემდეგ, ე. ი. 1830 წლიდან თეიმურაზს ამგვარი თარგმანებისთვის არ ეცალა. ამრიგად, ჩვენი აზრით, 1810—1831 წლებს მიეკუთვნება თეიმურაზის შემდეგი თარგმანები და ორიგ. შრომები. თარგმანებიდან: ა) გრიგოლ კონსტანტინეპოლელ პატრიარხის დაფლვაზე თქმული სიტყვა¹, ბ) წიგნი „ბუნებისათვის ღმერთთასა“ (ციცერონისა², გ) წიგნი არისტოტელისა „ბოროტისათვის და კეთილისა“³, თარგმნილი ქართულად რუსულიდან (თეიმურაზმა ჯერ კიდევ ბერძნული არ იცოდა ეს თარგმანი იხსენიება დ. ჩუბინოვის ბიბლიოთეკის კატალოგში. იგი 1787 წ. ლათინურიდან რუსულ ენაზე გადმოთარგმნილი ყოფილა, ხოლო აქედან ქართულად უთარგმნია თეიმურაზს და გამოუციათ 1818 წ. პეტერბურგში), დ) „ტაქტიკა... ქარტებით“, თარგმნილი ფრანგულიდან ქართულ ენაზე,⁴ ე) „მხედრობის დარიგება ნაპალეონისაგან“, თარგმნილი რუსულიდან,⁵ ვ) „ფრანციტულნი სჯულნი სამხედროთაგანთა“, თარგმანი ფრანგულიდან⁶; ამ პერიოდის ორიგინალურ შრომებს უნდა ეკუთვნოდნენ: „საარჩმატიკოთა და საგეომეტრიოთა პროპორციათა, პროგრესიის კანონთა“⁷, „რუსეთის სამმართველოთა და სამსაჯულოსა ადგილებისა და სჯულთათვის რომელთამე, მოკლედ ქმნილი“⁸ და თვით პოემა „ვაშლი“-ც⁹. „ვაშლი“ თეიმურაზ ბატონიშვილის ჩვენთვის ცნობილი ერთ-ერთი პოემაა, რომელიც, როგორც ჩანს, მიუძღვნია დისწულ გრიგოლ დიდიანისათვის:

„ეს პოემა შევთხზე მეფის ძემან თეიმურაზმან პოეტიკურად
 გრიგოლისათვის, ჩემის დისწულის, დადიანის ძის, ვინა არს
 ლექსთ მყურად,
 მე მისთვის შრომას არ ვრიდებ თავს, რადგან გულით ვარ მი-
 სადმი მსურად,

¹ Чагарели.—Свед. о памятниках... т. I. вып. 3, гл. 156, № 43; შდ. საეკლესიო ფონდი A 1091, გვ. 24, № 49.

² იქვე, გვ. 174, №—130; შდ. A 1091, გვ. 73, № 134.

³ იქვე, გვ. 175, № 137, A 1091, გვ. 76, № 141.

⁴ А. Чагарели.—Свед. о памятниках, гл. 84 № 59; A 1091, გვ. 107 № 194.

⁵ იქვე, გვ. 184 № 190; A 1091, გვ. 108, № 195.

⁶ იქვე, გვ. 189 № 191; A 1091, გვ. 108, № 197.

⁷ იქვე, გვ. 184 № 194; A 1091, გვ. 109-110. № 200.

⁸ იქვე, გვ. 183 № 185; A 1091, გვ. 105 № 189.

⁹ იქვე, გვ. 119 № 75

ვისასობებ, ამ ღვაწლს არ შეურაცხ-ჰყოფს, ხშირად წარმოს-
თქვამს რიტორიკულად“¹.

სამწუხაროდ, პოემის დაწერის თარიღი უცნობია.

თარგმანების განხილვიდან ირკვევა, რომ თეიმურაზს, გარდა სპარსულისა, თურქულისა და რუსულისა, სცოდნია ფრანგული, აგრეთვე ლათინური, როგორც ეს თეიმურაზის მიერ თარგმნილ „რომაულნი სჯულნი“-დან ირკვევა,² ხოლო ბერძნული კი არა. ეს იქიდან ჩანს, რომ, ჯერ ერთი, მას არისტოტელი უთარგმნია რუსულიდან, და არა ღედნიდან; მეორე: ამაზე გარკვევით მიგვითითებს მისი ერთ-ერთი წერილი ბროსესადმი, სადაც თეიმურაზი აღნიშნავს, რომ 1817 წ. მისმა ძმამ დავითმა მოსკოვიდან მოატანინა იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის „ისტორია“, „რომელშიაც არიან საქართველოსი ზოგი რაჲმენი ისტორიანი, ბევრი კარგი არის და სწორად და ზოგში კი შემცდარი“, მაგრამ თვით ვერ შესძლებიათ მისი გადათარგმნა ბერძნულიდან და მოუყვანიათ ბერძნულის მცოდნე ვილაც გიორგი, რომელიც თურმე თარგმნიდა რუსულად, ხოლო თეიმურაზი რუსულიდან აქართულეზდა. ამგვარად თარგმნილი წიგნი, ალბათ სარედაქციოდ, გაუგზავნიათ დავით რექტორისათვის³.

ხოლო, რომ თეიმურაზმა 1840 წ. უკვე ბერძნული კარგად იცოდა, ამას მოწმობს მის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილი „ფრიკისისა და ოქროს მატყლოვანისათვის ვერძისა“, რომელიც მიეძღვნა „დისწულის ძესა მისსა დადიანს დავითს“. მას დართული აქვს შემდეგი მნიშვნელოვანი შენიშვნა: „ქართულად ძველთა ელინურთა წიგნთაგან გადმოითარგმნა და ძველად ქართველისა ვისგანმე ნათარგმანევა თანა შესწორდა და უმჯობეს იქმნა. ქართული იაზონისა და მირმიდონთ ამბავი ეგონებ რვაასის წლის ნათარგმნი იყოს ქართულზედ: მეფის ძე თეიმურაზ, წელსა ქრისტესით 1840 წ. ოქტობრისა 15, პეტეროფს“⁴, ამავე პერიოდს (1844 წ.) ეკუთვნის თეიმურაზის ერთ-ერთი სასულიერო ხასიათის ნაწარმოები: „გისაბროდენი წისა ნიკოლაოზისა“, რომელიც, როგორც იქვე დართულ

¹ იქვე, გვ. 120; წ.-კ. ხელთნაწერი №-3696, ფურც. 8. თეიმურაზის პოემა „ვაშლი“ ანუ „დარღვევა ტრაადისა“ დაბეჭდილ იქნა ჟურნალ „ციცქარში“ — იხ. 1860 წ. № IX.

² „რომაულნი სამხედრონი სჯულნი შემოკლებით თარგმნილი ლათინურისაგან მეფის ძის თეიმურაზის მიერ“ — იხ. A. 1091; გ. 108, № 196.

³ „წერილები“ ფურც. 28—29.

⁴ წ.-კ. ხელთნაწერი № 3723, „კრებული“, გვ. 493—546.

მინაწერიდან ჩანს, მიუძღვნია თავის დისათვის, სამეგრელოს მთავარ გრიგოლ დადიანის მეუღლე ნინოსათვის¹.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაყოფიერი მუშაობა საქართველოს ისტორიაში იწყება მ. ბროსეს გაცნობიდან. სენ-მარტენის ხელმძღვანელობით დაარსებული „აზიური საზოგადოების“ წევრები ცდილობდნენ წერილობითი კავშირი დაემყარებინათ ამა თუ იმ ქვეყნის გამოჩენილ მეისტორიებთან, თუ სამეფო ტახტთან დაკავშირებულ პირებთან. კერძოდ, მარი ბროსეს მიმოწერა ჰქონდა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილთან და სხვა გამოჩენილ პირებთან, არა მარტო მეცნიერული, არამედ, როგორც თვითონ ამბობდა, ზოგიერთ შემთხვევაში, პოლიტიკური მოსაზრებითაც². 1830 წლიდან ბროსე მჭიდრო კავშირს იჭერს თეიმურაზ ბატონიშვილთან. ხდება გაცნობა მიმოწერით. 1930 წ. დათარიღებული წერილით უნდა იწყებოდეს თეიმურაზის მიმოწერა ბროსესთან, რადგან ამ წერილით ბატონიშვილი, როგორც ჩანს, პირველად აცხადებს სურვილს კორესპონდენტობისა და ამცნობს თავის მისამართსაც... „მე თვით გექმნები შენ თანამოსამსახურე, ე. ი. კორესპონდენტი, ზოგად ყოველთავე, ძველთა და ახალთა საეკლესიოთა გინა საეროთა და სამოქალაქოთა ხელოვნებათა ჩუენისა სწავლისათა“³. ხოლო, გაგზავნილ მისამართით ატყობინებს, რომ მას აქვს თავისი „საკუთარი სახლი სანკტ პეტერბურღს, ვასილის ოსტროვასა შინა მეცხრეს ლინიაზედ, მახლობელ მდინარესა ნევისა №—8-ს“⁴.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, საკმაოდ მომზადებული უნდა ყოფილიყო კორესპონდენტობისათვის „ზოგად ყოველთავე“ საკითხისათვის საქართველოს ისტორიიდან. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი არ იკისრებდა მისი სიტყვით „სიბრძნითა განათლებულ“ პარიზის საზოგადოების კორესპონდენტობას. მას აღებული მოვალეობა პირნათლად შეუსრულებია. ამ დროს უნდა გაეგზავნოს „პარიზის აზიური საზოგადოებისათვის“ ანტონ I კათალიკოსის და დავით ბატონიშვილის „ქართული გრამატიკა“, რომელნიც ბროსეს მიერ თავის დროზე გადათარგმნილ და სათანადო კომენტარებით გამოქვეყნებულ იქნა „აზიური სა-

¹ საისტ. ფონდი, H. 183, გვ. 1.

² „Актаи“... ტ. VIII, გვ. 962—963; შდ. გ. გოხალიშვილი, 1832 წ. შეთქმულება.

³ „წერილები“... ფურც. 1.

⁴ იქვე, ფურც. 2.

ზოგადობის“ ორგანო „Journal Asiatique“-ში¹. ამ ხანებში მოღვაწეობის შედეგი უნდა იყოს თეიმურაზის ჩარიცხვა 1831 წელს აზიური საზოგადოების წევრად. ბროსეს წერილმა, რომელიც, სხვათა შორის, ამასაც აუწყებდა, ჩანს, თეიმურაზში დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. იგი, საპასუხო წერილში ბროსესადმი, სწერს: „პ’დ ამისათვის დიდად მოხარული ვარ და ბედნიერად ვრაცხ ჩემსა თავსა, ვინაჲდგან მრავლად სახელოვანსა და ყოვლად სიბრძნითა განათლებულს დიდებულის პარიჟის მეაზიელეს საზოგადოების რიცხვში აღვირიცხვე“².

ჯერ კიდევ 1830 წ. ბროსეს გამოუგზავნია თეიმურაზისათვის „გასამართავად“, შენიშვნებისათვის, თავისი ნაკვეყევი საქართველოს ისტორიიდან. თეიმურაზი იწონებს რა ამ წიგნს, მიუთითებს, რომ მას აკლია შემოსვლა შაჰ-აბაზისა და წამება ქეთევან დედოფლისა³ და ალბათ ამ ნაკლოვანების შესავსებად თეიმურაზს თავის მხრით მიუწოდებია რამდენიმე წერილი, მათ შორის „წამება ქეთევან დედოფლისა“ და „სიკუდილი დიდის მოურავისა გიორგი სააკაძისა“, რომელნიც სწორედ შაჰ-აბაზის შემოსვლის პერიოდის აღწერილობას წარმოადგენენ. აღნიშნული შრომები, როგორც ჩანს, არის პასუხი თეიმურაზისა, რომელიც მას დაუსვეს აზიურ საზოგადოებიდან, ლითოგრაფირებულ და გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს კომენტარებით „Mémoires inédits“-ში 1833 წ.⁴ ამ შრომების წინ თეიმურაზს გაუგზავნია „აზიური საზოგადოებისათვის“ აგრეთვე „ცხოვრება და მოღვაწეობა უკანასკნელის მეფის ძის დავითისა“. ეს უკანასკნელიც ლითოგრაფირებულ და კომენტარებულ იქნა თვით ბროსეს მიერ⁵. მაგრამ თეიმურაზის სახელი, როგორც ავტორისა, თვით მისი თხზვნისა გამო არ იყო მიწერილი. აი რას სწერდა თეიმურაზი ბროსეს ამის გამო 1833 წ.

¹ იხ. Bibliographie Analytique des ouvrages de Monsieur Marie Félicité Brosset, ს. პეტერბ. 1887, გვ. 49, 50. 51—52; შდ. Journal Asiatique, 1833 წ. მაისისა და შემდეგ №-ში.

² „წერილები“... ფურც. 4.

³ „წერილები“ ფურც. 7.

⁴ შდ. „Bibliographie“... გვ. 51—52, 56—55. 61—62.

⁵ იქვე, გვ. 50, 51, 55, 58, 59. „დავითის... მოღვაწეობის“ ერთი თავი, ეკრძოდ ალა-მაჰმად-ხანის შემოსვლა, კრწანისის ბრძოლის 100 წლისთავთან დაკავშირებით, 1895 წ. რუსულად ითარგმნა და გამოიცა ბეგინჯის მიერ. იხ. Вакъие Тифლისа Ага-Магомед-Ханом—Из записок царевича Теймураза. 1895 г. „Записи царевича Теймураза составляют часть его сочинения на грузинском языке под заглавием: „Краткая история военных дел и походов царевича.

14 თებერვალს: „ჩემი ძმის მეფის ძის დავითის ისტორია ჩემგან წარმოვლენილი თქვენდამი... ვითარემნიათ ფრანციულის ენაზე და რომლისათვისაც მკითხავთ, რომ გსურეს რომელ დაბეჭდნიოთ... კარგია, რომ დაბეჭდოს „მაგრამ მხოლოდ მაგ წიგნში ინებეთ, რომ ჩემი სახელი არ იყოს და არც ჩემ მიერ შეთხზვა მაგ წიგნისა... რადგან ეგ წიგნი მე აღესწერე, იქნება წარმკითხველთ ასე იფიქრონ, რომელ თავისი ძმით სიყვარულით მეტები და მომატებული ქებანი დაუწერიანო“¹. მიუხედავად იმისა, რომ მასზე თეიმურაზის სახელი არ იყო მიწერილი, ჩუბინოვისათვის გარკვეულია, რომ ეს თეიმურაზს ეკუთვნოდა, ხოლო ორი დანარჩენი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილის გამოცემის წინასიტყვაობაში ვიღაც უცნობ ავტორს მიაწერა. ასე მაგალითად: XXIV გვერდზე იხსენიებს: „ცხოვრება წმ. ქეთევან დედოფლისა... უცნობი ავტორის, დაბეჭდილი აკადემიკოსი ბროსეს მიერ, პარიჟში 1834 წ. ლითოგრაფირებულ ისტორიულ წერილებში“, ხოლო XXVIII-ე გვერდზე ნათქვამი აქვს: „დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის სიკვდილის ისტორია, უცნობი ავტორის, ლითოგრაფირებული პარიჟში 1834 წ. აკ. ბროსეს მიერ“. ნამდვილად კი ორივე ეს შრომა ეკუთვნის თეიმურაზ ბატონიშვილს და ეს კარგად სცოდნია ჟურნ. „ცისკარის“ რედაქტორს ივ. კერესელაძეს, რომელმაც სამივე ეს შრომა გამოაქვეყნა „ცისკარის“ შემდეგ ნომრებში: 1862 წ. აპრილის (გვ. 325—339), მაისის (9—21: „მოწმობა წმინდათა შორის ქეთევანისა კახთ დედოფლისა“), ივნისისა (გვ. 41—61: „დიდი მოურავისა, გიორგი სააკაძის სიკვდილი“) და ივლისის ნომრებში (გვ. 99—115: „საქართველოს მეფის გიორგი მეათცხრამეტის (sic!) მეფობა“). რედაქტორმა დაურთო შემდეგი სახის შენიშვნა: „ჩუენ აქ წარმოვუდგენთ „ცისკარის“ მკითხველთ სამს ისტორიულს მოთხრობასა, რომელნიცა არიან ჩართულნი ერთს დიად ძვირად საშოვნელსა წიგნში, 1883 წ. უ. ბროსესაგან პარიჟში გამოცემულში. სამივე ეს მოთხრობა დაწერილია ბატონიშვილის თეიმურაზისაგან და შეიცუენ მშვენიურად გამოხატულთა მრავალთა ანბავთა, რომელთაც ჩუენი ისტორია არ მოიხსენიებს“².

Давида... переведенного потом на французский язык г. Броссе и отлитографированного в Париже в 1833 году“—(გვ. 3).

Вятыя Тифлиса Ага-Магомед-ханом.—из записок царевича Теймураза Иаданис К. Н. Бегичева.

¹ „წერილები“, ფურც. 16.

² ჟურნ. „ცისკარი“, 1862 წ. აპრილი, გვ. 325—326, შენიშვნა.

გარდა ამგვარი შედარებით ვრცელი ნაკრევებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი უგზავნიდა განმარტებებს ბროსესა და სენ-მარტენს სხვადასხვა შეკითხვებზე. ამგვარი ერთ-ერთი შეკითხვის პასუხი იყო 1832 წ. იანვრის 30-ის თარიღით გაგზავნილი წერილი, სადაც მოცემულია ვახტანგ მე-6-ის, თეიმურაზ მეორის და ერეკლე მეორის ბექდებისა და მათზე ამოჭრილი სიტყვების განხილვა. აღნიშნული განმარტება მოთავსებულ იქნა ბროსეს მიერ გაფართოებულის სახით „Journal Asiatique“-ში 1834 წ., მე-13 ტომში¹, ამ სათაურით: „ვახტანგ მე-6-ის ბექდის აღწერილობა“.

აღნიშნულ წერილში, გარდა ვახტანგის ბექდის განმარტებისა, მოცემული იყო განმარტებანი მაჯამასი შავთელის შაირიდან, რუსთველის ერთ-ერთი ტაეპისა, თეიმურაზ პირველის „გაზაფხულის ქეზიდან“ და ანტონ I-ის იამბიკოდან ქეთევან დედოფლის მიმართ². როგორც პირველი, ისე დანარჩენი საკითხები ლიტერატურულ-ისტორიულ თვილსაზრისით მნიშვნელობას მოკლებული არ არის. იმავე ხანებში უნდა იყოს გაგზავნილი პასუხი ბროსესა და სენ-მარტენის კითხვებზე გრამატიკის, ისტორიისა და ქრონოლოგიის საკითხებიდან. მისი მოკლე შინაარსი გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ, სათაურით: „ქრონოლოგიური აღრიცხვა ქართველებისა“³. ეს პასუხი ვახდა საფუძველი ბროსეს ერთ-ერთი მოხსენებისა „აზიურ საზოგადოებაში“ და მისი სტატიისა, რომელიც მოთავსდა „Journal Asiatique“-ში (1832, IX). ამგვარივე პასუხების სახით გაგზავნილ იქნა თეიმურაზის მიერ, უსათუდ 1833 წ. (წერილი სამწუხაროდ უთარიღოა), განმარტებანი ვეფხისტყაოსნის ცნობილი ტაეპისა. ბროსე სთხოვდა დეტალურად გაერჩია თეიმურაზს:

«ამირან დარეჯანის-ძე მოსეს უქია ხონელსა

აბღლუმესია შავთელსა»... და სხვა⁴. თეიმურაზმა ბროსეს ეს თხოვნა პირნათლად შეასრულა: დაწვრილებით უჩვენა ყველა გეოგრაფიული ადგილი (შავთა, თმოგვი და სხ.), მისცა შავთელის, თმოგველის და რუსთველის პიროვნების თავისებური დახასიათებაც⁵. როგორც ცნობილია, თეიმურაზის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი შრომა „განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა“, რომელიც

¹ „Bibliographie“... გვ. 41.

² „წერილები“... ფურც. 8—11.

³ „Bibliographie“... გვ. 40, 44. „Journ. Asiat.“ 1832 წ.

⁴ „წერილები“... ფურც. 20.

⁵ იქვე, ფურც. 21—22.

1843 წელსა დაწერილი, გამოქვეყნებულ იქნა ე. თაყაიშვილის მიერ¹. ხოლო ზემოთმოყვანილი პასუხი 1833 წ. ეკუთვნის და ზოგიერთ საკითხებში განსხვავდება კიდევ თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ შრომისაგან. ასე მაგალითად: 1833 წ. წერილში განმარტებულია, თუ საიდან უნდა იყოს წარმომდგარი სახელი შოთა (ანუ, თეიმურაზის მიხედვით, შოთთა, შოტტა, შოტტა)² და შედარება „ვეფხისტყაოსნისა“ რუსთველის თანამედროვეთა ნაწერებთან, რაც 1843 წ. განმარტებებში არ მოიპოვება. ეს წერილი იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ ის იძლევა წარმოდგენას თეიმურაზის ადრინდელ შეხედულებებზე „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ.

1834 წ. 16 ნოემბრის წერილი აგრეთვე არის პასუხი ბროსეს შეკითხვაზე ქართულ საზომთა და საწყაოთა შესახებ, რომელიც მას დასჭირვებია ვახტანგ მე-ნ-ს კანონების განმარტების დროს და წარმოადგენს მნიშვნელოვან ნარკვევს „საწონთა, საწყავთა და საზომთა შესახებ“, რომელნიც „იხმარებიან სრულიად საქართველოსა შინა“³. გარდა ქართული მონეტების შედარებით ვრცლად მიმოხილვისა, აღნიშნულ წერილს თან ერთვის „შემოკლებითი შემეცნება“ საწყაოთა. შეიძლება ითქვას, თეიმურაზის ეს შრომა არის, ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში, პირველი ცდა ქართულ საფას-საზომების მიმოხილვისა, სადაც ამა თუ იმ საკითხებზე გამოთქმულია მნიშვნელოვანი მოსაზრებები (ქართული ნუმისმატიკის დამაარსებლის მიხედვით ბარათაშვილის შრომა Нумизматическіе факты Грузинскаго царства 1841 წელს გამოიცა), თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მკვლევარი, აღნიშნულ შრომაში დადებითად არის დახასიათებული. „მოკლე შემეცნება საზომთა და საწყაოთა“ გამოქვეყნებულ იქნა ბროსეს მიერ „Journal Asiatique“-ის 1835 წ. მაისის №-ში, სათაურით: „თარგმნილი წერილი თეიმურაზისა ქართულ მონეტებზე ბროსეს გაშუქებით“⁴.

ამგვარსავე მნიშვნელოვან ნაშრომს წარმოადგენდა „აზიურ საზოგადოებისათვის“ მისი წერილები: „თვეთათვის სხვათა და სხვათა ენისა“ „შემოკლებითი ისტორია ქართული წერისა“ (ანბანი ქარ-

¹ Э. Такайшвили. Опис. рукописей. II, გვ. 583—592; შდ. Чагарели, Свед. I, გვ. 124—125; A 1091, გვ. 113, № 211.

² „წერილები“ ფურც. 36, 37, 38, 39.

³ იხ. „Journ. Asiat.“... გვ. 401—435; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 83—84.

⁴ „წერილები“, ფურც. 16; შდ. „Bibliogr.“... გვ. 40, „Journ. Asiat.“... 1833, X.

თული)¹, „პირველი ისტორიათაგან ჩვენთა გამოკრებილი, თუ რაოდენი იყენეს მეფენი ჩვენნი, რომელთა ეწოდათ გიორგი ანუ ვახტანგ... ამასვე წიგნსა შინა ისტორია შემოკლებით რომელთაჲმე მეფეთა ჩვენთა“², „მცენარეთა ქართული სახელების ახსნა“ და სხვა. თეიმურაზისთვის, როგორც ისტორიკოსისათვის, დამახასიათებელია აგრეთვე მისი შენიშვნები: „ესპანიის იბერებისა და აზიის იბერების ისტორიის შესახებ“³. (სენკოვსკის სტატიაზე „ქართველი ერის სიძველის შესახებ“⁴. „ქრისტეს წინადროინდელ მონეტებზე“⁵ დაკავშირებით „ქართული ერის სომხურისაგან სრული დამოუკიდებლობის საკითხთან“⁶. შენიშვნები: „ქართულ ლექსთა საზომებზე“⁷ და სხვა მრავალსხვადასხვა საკითხებზე. ეს უკანასკნელი იმდენად ცნობილი ყოფილა, რომ ზოგიერთ ხელნაწერ ლექსთა კრებულებს ჰქონია წამძღვარებული. ამ სტატიიდან უნდა იყოს ამოღებული წ.-კ. საზოგადოების ხელნაწერ № 3723-ში წამძღვარებული „შაირებისათვის, მეფის ძის თეიმურაზის სტატიისაგან“ (იხ. გვ. 1), სადაც განმარტებულია „გვარნი, ანუ საზომნი ქართულთა სტიხთა“: შაირი, ბაიათი, მუხამბაზი, იამბიკო, მუსტაზადი, ანბანთ ქება და სხვა (გვ. 1—12).

გარდა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ შრომისა, თ. ბატონიშვილს ეკუთვნის აგრეთვე შემდეგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, რომელნიც მოხსენებულნი არ არიან „Bibliographie“-ში: „როგორ და როდის დაარსდა ივერთა მონასტერი ათონში და რა ზედი ეწვია მას“⁸, „სამესხეთოს, ე. ი. სამკახის, რომელსაც საათაბაგოსაც უწოდებენ... თუ ვითარ, რომელსა ჭმსა დაიპყრეს ოსმალთა“⁹, „შემოკლებით მოთხრობა არმაზისათვის“¹⁰. დ. ბაქრაძეს დაცული აქვს ცნობა, რომ

¹ „წერილები“, 16; შდ. Bibliogr.“... 78, 69, 91, 92; Цагарели, Свед. I, გვ. 168. — 71, გვ. 185 — 204; თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგი, საეკლესიო ფონდი, A 1091, გვ. 56—77.

² „წერილები“... 16; შდ. „Bibliogr.“... 51—52.

³ „Bibliogr.“... გვ. 443.

⁴ იქვე, გვ. 540.

⁵ იქვე, გვ. 94, 95.

⁶ იქვე, გვ. 76, 91 და სხ.

⁷ იქვე, გვ. 23—82. თეიმურაზის „გვარნი ანუ საზომი ქართულთა სტიხთას“ დედანი, როგორც დოქტ. რ. უხაძემ გადმოშვა აშუაზად ინახება ლენინგრადის აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის მუზეუმში.

⁸ Цагарели, Свед. I, გვ. 164, — 58; შდ. A. 1091, გვ. 53—54.

⁹ იქვე, გვ. 178 — 153; A 1091, გვ. 85, — 157.

¹⁰ იქვე, გვ. 185 — 204; შდ. Д. Бакрадзе, статьи по ист... გვ. 10. (დ. ბაქრაძე, როგორც ჩანს, თეიმურაზის შრომებს იცნობდა აკადემიის მემუარებში გამოკვეთებული, მისი ბიბლიოთეკის კატალოგის მიხედვით, ხოლო რაც იქ მოხსენებული არ არის, მისთვის უცნობია). A 1091, გვ. 142 — 209.

თეიმურაზს ეკუთვნოდა აგრეთვე ნარკვევი „ძველი საქართველოს შინაგანი წყობის“ შესახებ¹. ეს, ჩვენთვის მეტად საინტერესო შრომა, არც თეიმურაზის წიგნების კატალოგში და არც „Bibliographie“-ში ამ სახით მოხსენებული არ არის და არც ხელნაწერებში იპოვება.

გარდა მნიშვნელოვანი წერილებისა და განმარტებებისა, თეიმურაზი აწვდიდა „აზიურ საზოგადოებას“ ზოგიერთ მნიშვნელოვან ისტორიულ ძეგლებს და იყო ერთგვარი რედაქტორიც „აზიური საზოგადოების“ ზოგიერთ გამოცემათა საქართველოს ისტორიიდან, ასე, მაგალითად, ერთ-ერთ წერილში ბროსე სთხოვდა მას გაეწია რედაქცია უკვე განსვენებულ სენ-მარტენის შრომისათვის. „თქვენ მთხოვთ—სწერს თეიმურაზი—სანტ-მარტენის ხელით წერილის წიგნისა... აღბეჭდაში მე გექმნეთ მოძღვრებელ (ანუ ცენზორი) მისი. დიდის კმაყოფილებით მივიღებ, და თუ ცდომასა რასმე² ვიხილავ, განემართავ და შემდგომად კვალად თქვენ განსჯით ჩემგან გამართულს და ეგრეთ აღბეჭდთ“³.

ამრიგად, თეიმურაზის მოღვაწეობა „აზიურ საზოგადოებაში“ მრავალმხრივია და მოითხოვს უფრო დეტალურ შესწავლას.

თეიმურაზ ბატონიშვილის მნიშვნელოვანი მოღვაწეობა ნათელს ჰყოფს მის მოზადებას, ცოდნის სიღრმეს: მან იცოდა ევროპული და აღმოსავლური ენები (ფრანგული, სპარსული, თურქული, ბერძნული, თაყაიშვილის აზრით, აგრეთვე არაბული და სომხურიც)⁴ და იყო საუკეთესო მცოდნე ქართული ისტორიისა და ლიტერატურისა⁴.

გადაქარბებული არ უნდა იყოს თ. ბატონიშვილის განცხადება, რომ „ქართული ლიტერატურის [შესწავლა]... ჩემგან (ჩემი დახმარებით, შ. მ.) დაიწყო პირველად პარიჟის მეაზიელეს შეკრებულებაში და თქვენ თვით უწყით, რაოდენი შრომა მქონდა თქვენთან-სხვადასხვა საგანზედ მოწერითა და ბოლოს თქვენიდან ქართული ლიტერატურა აქ როსიაშიაც დაიწყო, თუ პირველად მე არ ვყოფილ-

¹ იხ. Баградзе—ხს. შრომა, გვ. 10.

² „წერილები“, ფურც. 7.

³ ვ. Тақайшвили. Опис., 11, გვ. 583, თაყაიშვილის აზრით, რომ თეიმურაზმა იცოდა არაბულიც, დაუსაბუთებელი ჩანს, ხოლო რომ მან სომხური იცოდა, სწორი უნდა იყოს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ.

⁴ იქვე.

ფიყავ მიზეზი, ეს არც ერთი არ მოხდებოდა“¹. სწორედ ამიტომ, და სრულიად სამართლიანად, აკადემიკოსი მ. ბროსე თ. ბატონიშვილს აცხადებდა თავის მასწავლებლად და საკუთარ თავს კი—„მის მდაბალ მოწაფედ“.

* * *

„აზიურ საზოგადოებასთან“ თეიმურაზის კავშირისა და მეცნიერული მოღვაწეობის მოკლე მიმოხილვის შემდეგ დაეუბრუნდეთ ზოგიერთი მნიშვნელოვანი მოვლენის აღწერას მისი მოღვაწეობიდან.

თ. ბატონიშვილი მუდმივად ცხოვრობდა ს. პეტერბურგში, ხოლო ზაფხულობით ჩვეულებრივ იმყოფებოდა ქალაქ გარეთ, „მე—სწერს იგი ბროსეს—ზამთარში ხომ ყოველთვის პეტერბურგში, ქალაქში ვდგეგვარ და ზაფხულით პეტერბოფს“². როგორც სხვა ბატონიშვილების, ასევე თეიმურაზის საცხოვრებელიც, გადაქცეული იყო ბატონიშვილთა და სხვა გამოჩენილ პირთა შესაკრებ პუნქტად. თეიმურაზ ბატონიშვილს კავშირი ჰქონდა არა მარტო რუსეთში მყოფ ბატონიშვილებთან და საქართველოს ისტორიის თუ ლიტერატურის დარგში მომუშავეებთან, არამედ საქართველოში მცხოვრებთანაც. ასე, მაგალითად: მას მიმოწერა ჰქონია ცნობილ პლ. იოსელიანთან, მაგრამ ეს საინტერესო წერილები³ ალბათ პლ. იოსელიანის მთელს არქივთან ერთად დაიკარგა.

როცა თ. ბატონიშვილის ბიოგრაფიას ვეხებით, ბუნებრივად ისმის საკითხი მისი 1832 წ. შეთქმულებაში მონაწილეობის შესახებ: მასალების მიხედვით (როგორც მოსალოდნელი იყო), მას შეთქმულებაში მონაწილეობა არ მიუღია და იმ პირთა შორის უნა ყოფილიყო მოქცეული, რომელზედაც ეკვის მიტანა არ შეიძლებოდა. აღმოჩენილი მასალები, ბროსეს მიმოწერა მასთან, რომელიც ოფიციალური წყაროების მიხედვით ეკვის ქვეშ იყო დაყენებული⁴ და სხვა, გვა-

¹ „წერილები“, ფურც. 11.

² „წერილები“, ფურც. 29.

³ იხ. პ. იოსელიანი, წერილები ბროსესადმი, საქმე №—4797, რვეული №—4.

⁴ ნ ე ს ე ლ რ ო დ ე საიდუმლოდ სწერდა ბ. რ ო ზ ე ნ ს: „პარიზიდან მიღებული ცნობის თანახმად სომხური ენის პროფესორს ლე ვ ა ლ ი ა ნ ს და ვინმე ბ რ ო ს ე ს განზრახული ჰქონიათ საფრანგეთის მთავრობის ბრძანებით სომხეთსა და საქართველოში ვითომდა სამეცნიერო მოგზაურობა, რომლის ნამდვილი მიზანია ამ ქვეყნებში არეულობის თესლის მოზნევა და ჯამუშური მოღვაწეობა...“

„მ. ბროსემ რამდენიმე წლის წინეთ დაიწყო ს. პეტერბურგში მცხოვრებთ. ბატონიშვილთან მიმოწერა, ის ურთიერთობაშია აგრეთვე იმერეთის უკანას-

ფიქრებინებს, რომ თეიმურაზს შეთქმულების არსებობა მაინც უნდა სცოდნოდა, მით უმეტეს, რომ შეთქმულებას საფუძველი ჩაეყარა სწორედ პეტერბურგში, ბატონიშვილებისა და თავადების ვიწრო წრეში. შეუძლებელია, თეიმურაზისათვის, რომელსაც, ასე ვთქვათ, რუსეთთან აქტიური ბრძოლის ერთგვარი ისტორია ჰქონდა, ამგვარი შეთქმულების არსებობა არ მოეხსენებინათ; ამ მოსაზრებას ადასტურებს, ერთის მხრით, გიორგი რევაზის-ძე ერისთავის ჩვენებაც, რომლის მიხედვით ლეტელიე (საფრანგეთის საკონსულოს მდივანი, შეთქმულების მნიშვნელოვანი მონაწილე) იყო პეტერბურგში, ფარნაოზ და თეიმურაზ ბატონიშვილთან¹, მეორე მხრით კი— შეთქმულების ერთ-ერთ ცნობილი მონაწილის ს. რაზმაძის ჩვენება, რომ იგი იზრდებოდა პეტერბურგში თ. ბატონიშვილის ხარჯით. ცხადია, რომ თეიმურაზს ახლობელი კავშირი ჰქონია მასთან². ეს და ამგვარი ცნობანი ნათელს ყოფენ, რომ თეიმურაზმა შეთქმულების არსებობა, როგორც ვთქვით, უსათუოდ იცოდა.

როგორც თეიმურაზ ბატონიშვილის ბროსესადმი გაგზავნილი წერილებიდან ირკვევა, ის 1836 წ. იანვრიდან ავადმყოფობს: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ; ცოტახანს ავით ვიყავ; და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“—სწერდა იგი ბროსეს 1836 წ. იანვრის 2-ს³. ხოლო 7 იანვრიდან კი ავად გამხდარა და თვენახევარი იწვა თურმე. თუმცა ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც განაგრძობდა საქართველოს ისტორიის წერას. თეიმურაზ ბატონიშვილის ეს ავადმყოფობა გახდა მიზეზი მისი გერმანიაში მოგზაურობისა. აღ. ხახანაშვილი 1908 წ. თავის სტატიაში „თეიმურაზ ბატონიშვილის საბიოგრაფიო მასალა“⁴ შენიშნავდა, რომ თეიმურაზი ბერლინში უნდა ყოფილიყო და ამის დასამტკიცებლად ბერლინის მუზეუმში მის მიერ ნახული ს. ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონზე“ თეიმურაზის მინაწერი მოჰყავდა. ამჟამად ბროსესადმი მიწერილი წერილების წყალობით თეიმურაზის მოგზა-

კნელ მეფის სოლომონის ძმის-წულებთან ვახტანგ დე ტარიელთან“.. („Акты“... ტ. VIII—გვ. 963; შდ. გოზალიშვილი „1832 წ. შეთქმულება“ გვ. 38—39) „ახლად აღმოჩენილი მასალები ადასტურებენ, რომ ბროსეს ქართველთა შეთქმულებაში ერთგვარი მონაწილეობა მართლაც უნდა ჰქონოდა“ (იქვე, გვ. 38) და წარმოუდგენელია; ეს თეიმურაზისათვის არ ეცნობინებინა.

¹ გოზალიშვილი, გვ. 45.

² „Акты“... VIII, გვ. 403 იქვე, გვ. 398.

³ „წერილები“... ფურც. 5.

⁴ იხ. გაზ. „სავაჭრო გზა“, 1908 წ. № 17.

ურობის ყველა მიმართულებები დეტალურად შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს.

1836 წ. 9 ივნისს (ახ. სტილით) თეიმურაზი პეტერბურგიდან ბერლინს გაემგზავრა, 20 დღე გზაზე დაუყვია, რადგან „ხმელეთზედ წამოვედით კარკით“-ო. 1836 წ. 29 ივნისს უკვე ბერლინში იყო და სწორედ ჩასვლისთანავე სწერდა წერილს ბროსეს: „დიდად გავიკვირდება, რომ მე ბერლინიდამ წიგნსა გწერ, ჩემის ავთომოფობის გაგრძელების მიზეზითა თბილს წყალზე მინერალურთა მარიამბადისა და კარსბადნისათა მოვდივარ და ამ ორ დღეს ბერლინში დაეჭყაფე. თუ წასასვლელი ხარ პეტერბურგს, მე გამომიარე, მარიამბადში ვიქნები კარგა ხანსა“¹. ორი დღის შემდეგ, ე. ი. პირველ ივლისს, გადასულა კარსბადში, სადაც რამდენიმე დღე დაუყვია, ამის შემდეგ მარიამბადში, ხოლო აქედან „მეორედაც ვიყავი კარსბადში“, მაგრამ ისევ გამობრუნებულა მარიამბადში, რადგან კარსბადის წყალმა თურმე არა არგო. მარიამბადში 7 სექტემბრამდე დაუყვია.—„ჩემს იქ მოსვლაში—სწერს იგი ბროსეს—ბავარიის კაროლევაც თავის შვილით... იქ მობრძანდნენ და პრუსიის პრინცი ვილგელმ კოროლის შვილი, თავისი მეუღლით პრინცესათი და ყოველს დღეს თითქმის ერთად მხიარულებით გავატარეთ მათ დიდებულს გვამთან დრო“.

7 სექტემბერს იქედან წამოსულა და განუზრახავს რეინის მიდამოების მოვლა. მთელი ეს მარშრუტი იმდენად დეტალურად აქვს აღწერილი, რომ ინტერესს მოკლებული არ იქნება, უცვლელად მოვიყვანოთ: „სეკდემბრის შვიდსა რეინის მდინარის და მის გარეშემოების განსახალველად წაველ, ფრანკონიაზედ გავიარე, მრავალი უცხო ქალაქები, მონასტრები და ძველებური შენობები ვნახე ჩინებულები. ფრანკფორტა მეინში მიველ, რამოდენიმე დღე იქ დავეყავ... აქედამ ბენიძს მიველ, ორ სამ დღეს იქ დაეჭყავ. მერმე ისევ გამოველ, რეინის ვესბადენს მოველ. იქიდან შვალბახზე მთის გზით გავიარე ნასაუზე და ემპზედ. ყველა ადგილას სამკურნალო წყლები ვნახე და გამოვცადე. კობლენს მიველ და იქიდამ რეინის პირას შევეყვე ისევ შეინამდის. იქიდამ გამოვბრუნდი, ფრანკფორტზე დღე გამოვიარე, ვეიმარზე... იქიდამ ლეიბციხზედ გამოვიარე, ორი დღე იქ ვიყავ... ლეიბციხიდამ მეორე დღეს ბერლინში მოველ. აქ კოროლმა და სამეფოთ ფამილიათ დიხს სიყვარულით მიმიღეს. ოკტობრის სამს (15) მოველ

¹ „წერილები“, ფურც. 54.

ბერლინში. ოკტომბრის 10-ს (22) აქ სამეფოს სახლში ქორწილი ჰქონდათ: კოროლის ძმისწული პრინცი ვილგელმის ქალი პრინცესა ელისაბედ დარმშტატის პრინცს მიათხოვეს და ამ ზემორე რიცხვში შაფათის მეექვსე საათის ნახევარზედ დიდის კოროლის სასახლეში ჯვარი დასწერეს. წინა დღითვე ებრძანებია კოროლს მოწვევა ჩემი ქორწილში“... თეიმურაზი თუმცა სახლში მიეშურებოდა, არ გაუშვიათ და ცხრა დღე მათთან გაუტარებია, მეათე დღესაც „კოროლს ებრძანა და სადილად იმას ვახლდი საკუთრად“¹... როგორც ჩანს, მარიამბადიდან ბერლინამდე საკმაო ხანი დაუყვია და ზემოთ ჩამოთვლილი ადგილებიც დაუთვალეირებია. მისივე წერილიდან ჩანს, რომ ოქტომბრის 26-ს (ნოემბრის 8) ბერლინიდან გასულა და ნოემბრის დასასრულისათვის უკვე პეტერბურგში ყოფილა, ამ მოგზაურობის დროს განუზრახავს პარიზში გავლაც, მაგრამ რაკი პრუსიაში დიდხანს დარჩა და ცოლიც თან არ ჰყავდა, მომავლისათვის გადაუდგია².

ბერლინში გატარებული დროით ძალიან კმაყოფილი დარჩა თეიმურაზი, განსაკუთრებით მასზე დიდი გავლენა მოუხდენია ფრიდრიხ ვილჰელმ III-ის შვილს, რომლისათვისაც უძღვნია ბროსეს მიერ შედგენილი „ქართულის თვითმასწავლებელი“ და დაპირებია მის მეორე ნაწილის გაგზავნასაც. სწორედ მარიამბადიდან გამობრუნების შემდეგ, 22 დეკემბერს, შეუწირავს ფრიდრიხ ვილჰელმ მესამის (1786—1840) ბიბლიოთეკისათვის საბა-სულხან ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“, რომელსაც, ხახანაშვილის მიხედვით, ჰქონია შემდეგი წარწერა რუსულ და ქართულ ენაზე: „შეესწირე ლექსიკონი ესე მათს დიდებულებას, პრუსიის კოროლსა ფრიდრიკოს ვილჰელმ მესამესა, მათის დიდებულების ბიბლიოთეკისათვის უმონებრივი სიმდაბლით. 1836 წ. октябрь 22 (ноябрь 4) в Берлине“³.

1837 წ. ივნისის შუა რიცხვებში ჩამოდის ბროსე პეტერბურგში და ამ დროს ხდება მათი პირველი შეხვედრა. თეიმურაზის მთელი ეს დამსახურება, რომელიც ზემოთ იქნა ნაწილობრივ დახასიათებული, ბროსემ სათანადოდ შეაფასა და ამის შედეგი უნდა იყოს 1837 წ.

¹ „წერილები“... ფურც. 56—57.

² იქვე.

³ ხახანაშვილი, ვახ. „სავაჭრო გზა“ 1908 №—17. აღ. ხახანაშვილი ამ მინაწერის მიხედვით ასკვნის, რომ თ. ბატონიშვილმა „არ იცოდა ევროპული ენები, რომ ეს მარტივი მინაწერები ევროპული ენით გაკეთებინა, თუმცა რუსული მართლწერაც ვერ შეუთვისებიაო“.

29 დეკემბერს ზეიმურაზის არჩევა, ერთ-ერთ საზეიმო სხდომაზე¹ „იმპერატორის მეცნიერებათა აკადემიის“ საპატიო წევრად¹. ხოლო 1838 წ. იანვრის 15-ს მიიღო საპატიო წევრობის დიპლომი. ამავე დროს უნდა მომხდარიყო მისი ჩარიცხვა „კოპენჰაგენის ანტიკვართა საზოგადოების“ წევრად.

სიკვდილამდე ერთი წლით ადრე თეიმურაზ ბატონიშვილი ითხოვდა ბროსეს დახმარებას მისი პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად არჩევისათვის. „მე ესე მსურს, რადგანაც, რომ აქა როსიის იმპერიისა ს. პეტერბურლის აკადემია ნაუკისაგან პოჩეტნი ჩლენათა ვარ მიღებული, პარიჟის აკადემია ნაუკამაც მიმიღოს ამა სახითვე პოჩეტნი ჩლენად. და რადგანაც რომ ნორდიისა, ე. ი. (დანის სამეფოსა) კოპენდანდენისა სამეფოსა შეკრებულებასა შინაცა ანტიკვართასა პირველთა ჩლენთა შორის ვარ აღრიცხულ, და რუსეთის აკადემია ნაუკისაც და კოპენდანდენის ანტიკვართა შეკრებულებისაც დიპლომი მქონიან, და მსურს, რომ პარიჟის აკადემიამაც ინებოს ჩემი პოჩეტნი ჩლენობა“². შემდეგ ჩამოთვლის თავის დამსახურებას აზიურ საზოგადოების წინაშე. მაგრამ ეს სურვილი თეიმურაზისა, როგორც ჩანს, ვერ გატარდა—ავადმყოფობამ და სიკვდილმა უსწრო. 1845 წლის დასასრულიდან იწყება მისი ძლიერი დაცემა წყალმანკისაგან, რომელიც 1846 წლის თებერვალს იქამდე მივიდა, რომ თეიმურაზი რამდენიმე დღე უგრძობლად იწვა. ექიმმა შეგალოვმა, მართალია, აღკვეთა იგი, მაგრამ არა დიდი ხნით... 1846 წ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზ ბატონიშვილი გარდაიცვალა. ხოლო 29 ოქტომბერს დასაფლავებულ იქნა ნევის მონასტრის ბაგრატიონთა სასაფლაოზე, თავის საყვარელ ძმის დავითის გვერდით.

თეიმურაზის სიკვდილის შემდეგ მისი მდიდარი ქართული ბიბლიოთეკა გადაეცა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის აზიურ მუზეუმს და თეიმურაზის მრავალ დამსახურებათა შორის ესეც აღინიშნა მეცნიერების წინაშე.

მ. ბროსე თავის ნეკროლოგში თეიმურაზის გარდაცვალების გამო სწერდა «Память его неизгладимо останется в сердцах всех его знакомых, и особенно благодарного ученика его»³.

¹ შდ. Броссе—Некролог. Ж.М.Н.Пр. 1846, გვ. 39.

² „წერილები“, ფურც. 11.

³ Броссе—Некролог—Ж.М.Н.Пр. გვ. 40.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელიც იმ დროისათვის საკმაოდ აღჭურვილი იყო მეცნიერული კვლევითი მუშაობისათვის, იჩენდა დიდ სიფრთხილეს ამა თუ იმ ისტორიულ მოვლენის აღწერის შემთხვევაში. იგი არა ერთხელ მიუთითებდა ბროსეს სიფრთხილე გა-მოეჩინა მასალების ბეჭედის დროს, „რომ ტყუილები არ ჩავეიწერო თორემ სირცხვილი იქნება, მერმე ქართველები მე დამცინებენ აი ამისთანა შეგირდი გყავსო“.

მას მთელი არსებით შეგნებული ჰქონდა ამა თუ იმ ერის ისტორიის აღწერის სიძნელე, წყაროების გამოყენების და წესიერად მოთხრობის პასუხისმგებლობაც. ასე მაგალითად, იგი წერს: „ისეთი საქმე არის ცხოვრების აღწერა, რომ არც ერთს სხვა ხელოვნებას არ გავს და ამაზედ დიდი სიფრთხილე უნდა ისტორიის დამწერსა“¹. ან კიდევ: „მე ამ ისტორიას რომ მოვყევ თუ სწორეთი და მტკიცის დამტკიცებით სიმართლე არ ექმნება, როგორც შეესაბამება ისტორიას ან მოთხრობას, ჩემთვის სირცხვილიც იქნება, რომ მაგისთანას განათლებულს ადგილას წარმოვადგინო“².

საბუთიანობის აუცილებლობის, სისწორით მოთხრობის და სიფრთხილის შეგნება ხელს არ უშლიდა თ. ბატონიშვილს ზოგიერთ (უფრო სწორად—იშვიათ) შემთხვევაში, ნაციონალისტური მოსაზრებისა გამო, არ არსებული ისტორიული წერილები ან კიდევ სხვა მასალები საბუთად გამოეყენებინა და ამჟამად დაკარგულად გამოეცხადებინა. ასე მაგალითად: 1836 წ. 28 თებერვლის წერილში იგი ბროსეს წერდა: „ჩვენი არც ერთი ანბანი და არც ერთი წერილი სომხისა ვისგანმე მესროფისა თუ სხვისგან არ არის ქმნილი და დამამტკიცებელ ამის ძველი მონეტებიც არის ხუცურად, ასომთავრულად დაწერილ რომელიც ქრისტეს მოსვლის უწინ არიან აღბეჭდილნი“³. არსებითად სწორი მოსაზრების ქართული ანბანის წარმოშობის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად, თეიმურაზს, ალბათ ნაციონალისტური გატაცებისა გამო, დაუჯერებელი მოწმობა მოჰყავს, ქრისტეს წინადროინდელ ხუცურასომთავრულით ზედწერილ მონეტების არსებობის შესახებ, რაც ქართული ნუმიზმატიკისათვის დღემდე უცნობია. თვით თეი-

¹ „წერილები“, ფურც. 50.

² იქვე, ფურც. 53.

³ იქვე, ხახი ჩემია, შ. მ.

მურაზს, გრძნობდა რა ამ საბუთის გამოუსადეგრობას, თავის წიგნში, როცა სპეციალურად სომხურ-ქართული ენების ურთიერთობას იხილავდა, იგი მოყვანილი არა აქვს და სხვა ისტორიკოსების მოწმობას მიმართავს ქართულის სომხურისაგან წარმოუშობლობის დასამტკიცებლად¹. ამგვარადვე იქცეოდა იგი, როცა რუსთველის პიროვნებას ეხებოდა.

მსგავსი დაუჯერებელი მოწმობანი თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც ისტორიკოსის, ღირსებას ამცირებენ და ზოგიერთს, მაშინ უცილობლად არსებულს, მის მიერ დამოწმებულ წყაროებსაც არა ნამდვილად წარმოგიდგენენ. საეჭვო საბუთები მოყვანილი აქვს თავის ძირითად შრომაშიაც, რომლისათვისაც თეიმურაზს სიცოცხლის თითქმის ერთი მესამედი შეუწირავს.

ჯერ კიდევ ბროსეს გაცნობისთანავე იწყო თეიმურაზმა მუშაობა „ივერიის ისტორიის“ დასაწერად: „სრულიად გიორგისათვის—სწერს იგი ბროსეს—(ესე იგი ივერიისა რომელ არს საქართველო) მე მრავალი მატერია (მასალა, შ.მ.) მაქვს ამისათვის, რომელიც დიდის გამოიებით რა მე შენ ვაგიცან ამას უკან ვიწყებ შეკრება და ისეთი რამ უნდა წარმოვადგინო მაგ დიდებულს საზოგადოებაში (ლაპარაკია აზიურ საზოგადოებაზე, შ. მ.) რომ შესარაცხად არ შეიქმნეს ჩემი ღვაწლი“². მასზე ადრე 1831 წელსაც წერდა: „მე აწ ვმეცადინებო ადრიდგანვე ხელყოფილსა ჩემისა საქართველოს ისტორიისა უძველესით ჟამიდგან ვიდრე აქომამდე წვლილად აღწერასა, რომელსაც ერთსა პირველსა ნაწილსა მისსა ამ წიგნთა შემდგომ წარმოვგზავნი“³. როგორც ჩანს საკმაო მუშაობის შემდეგ თეიმურაზს განუზრახავს დაეწერა ორი წიგნი საქართველოს ისტორიიდან: „ერთს მცირეს და სავსეს საკმაოდ ვისაც ნებავს საქართველოს ისტორიის უწყება (ე. ი. დამწყებთათვის, შ.მ.) და მეორეს დიდსა და ვრცელს. ის ჯერ ადვილად არ შესრულდება, მაგრამ თუ ცოცხალი ვარ ღვთის შეწყვენით წელიწადი და ნახევარი მოუნდება... ეს წიგნი ღმერთს ერწმუნე ღამე და ღღე ხელში მიჭირავს, ჩემისა ხელითა ვწერ, არ შეიძლება რომ სხვას დავაწერინო, წამიხთენენ, როგორც რომ გათავდება ის პირველი შემოკლებული ქრისტეშობისთვის გასვლამდის და თუ მეორეს თვემდის მაშინვე გამოგიგზავნი“⁴—წერდა იგი ბროსეს 1835 წ. 23 ნოემბერს. ამგვარი დაუღალავი მუშაობა მისმა ავადმყოფობამ შეა-

¹ შდ. „ისტორია ივერიისა“, გვ. 33—34 და 116.

² „წერილები“, ფურც. 50.

³ იქვე, ფურც. 7.

⁴ იქვე, 50.

ნელა: „ღვთით საქართველოს ისტორიის წერაში ვარ და ცოტა ხანს ავთ ვიყავ და დაბრკოლება ამისათვის მომეცა“. ხოლო როცა 1836 წ. იანვრიდან ავად გახდა, მიუხედავად იმისა, რომ ექიმებისაგან მუშაობა აკრძალული ჰქონია, მაინც არ შეუწყვეტია იგი და წერას მაინც განაგრძობდა. ხოლო პრუსიაში მოგზაურობამ ეს მუშაობა რამდენიმე თვით შეაჩერა.

დაბრუნებისთანავე ისევ განაგრძო მუშაობა. 1837 წ. ზოგიც მოუშთავრებია „ჩემი მისწრაფება — სწერს თეიმურაზი ბროსეს — დღითი დღე ეს არის ისტორია საქართველოსი ეგების შევასრულო და ღვთის მოწყალების იმედი მაქვს ყოველი თურთ ვცდილობ, რომ მრავლის დამოწმებით ჭეშმარიტება ჰქონდეს. ზოგნი მზათა მაქვს კიდევ და მსურდა გამომეგზავნა“¹. ამგვარი მუშაობით „ივერიის ისტორიის“ წერა მისი სიცოცხლის უკანასკნელ წლებამდე გაგრძელდა. მართალია დაუმთავრებელი არ დარჩენია შაგრამ გამოუცემელი კი დარჩა. „ოცი წელი მუშაობდა იგი (თეიმურაზი, შ. მ.) — წერს ბროსე — „ქართველ ხალხის ვრცელი ისტორიის“ შეთხზვაზე... ცნობილია მხოლოდ ის, რომ ავტორს სურდა ესარგებლა ყველა, როგორც ქართული, ასევე რუსულ ენაზე გადაუთარგმნელი უცხო მასალებით“².

აღნიშნული თხზულება „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი. გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოჲსა“ თეიმურაზის მეუღლის ელენეს თხოვნისა და ბროსეს შუამდგომლობის შემდეგ აკადემიის წინაშე, გამოცემულ იქნა დ. ჩუბინოვის მიერ ს. პეტერბურგს, 1848 წელს.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის ზემოდასახელებული შრომის და საერთოდ მისი მემკვიდრეობის დაწვრილებით განხილვა ამჟამად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს. ჩვენ გვსურს მოკლედ შევეხოთ თეიმურაზ ბატონიშვილის „ივერიის ისტორიას“ მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი წარმოადგენს ნაბიჯს ქართულ საისტორიო მწერლობაში, მე-19 საუკუნის დასაწყისში.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ისტორიის დაწერას თეიმურაზი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა და მისი პასუხისმგებლობა ამ მხრით

¹ იქვე, ფურც. 63.

² Броссе, Некролог, Ж. М. Н. П., 83: 39.

უფრო გაზარდა სურვილმა, რათა თავისი წიგნი „აზიურ საზოგადოებაში“ წარმოედგინა და იქ უნაკლოდ მიეჩნიათ. სწორედ ამიტომ, „უძველესთა ისტორიისათვის ჩვენთა, ე. ი. ივერიელთა მოთხრობისათვის, რაჟცა შევეუძლე პოვნად ძველთა და უძველესთა შინა გამოძიებათა სრულიად შემოვკრიბენ იგინი და არა დაუტევენ იგინი არცა ერთი; არამედ მოვუთხრობდემ მათთვის, რომელნიცა რომელთაგანმე მომთხრობელთა შეწყნარებულცა არიან“¹, სწერს იგი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში. აქედან ჩანს, რომ თ. ბატონიშვილის პირველწყაროებს, როგორც ეს ჩვეულებრივ მკვლევარისათვის უნდა ყოფილიყო, შეადგენს იმერის უძველესი წერილობითი ძეგლები, რომლის ისტორიასაც იგი წერდა. გარდა ამისა მის წყაროებს შეადგენდა აგრეთვე უცხოური ცნობებიც საქართველოს შესახებ. იგი მიუთითებს, რომ „გაზოიყენა გარდა ზემოთთქმულისა, „უძველესთა ამბავთა, რომელნიმე სხვათაენისა მოთხრობათაგან“. აგრეთვე, ასეთივე მნიშვნელოვანი წყაროყოფილა თეიმურაზისათვის „რომელნიმე ზეპირიცა სმენილნი“... „ზღაპარ სიტყვაობანიცა“, ყოველივე ეს, მისი სიტყვით, „არა უგულვებელს ვყვენ აღწერად ნიეთთა გამრავლებისათვის ამბავთა შინა“² და მართლაც ეს „ზღაპარ სიტყვაობანიც“ და „ზეპირად სმენილიც“ თავთავიანთ ადგილზე მას გამოყენებული აქვს³. და ბოლოს თეიმურაზს ისე, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილს, ისტორიულ კვლევის დროს ქართველ ხალხში დღემდე დარჩენილ ზნე-ჩვეულობისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანი როლი მიუკუთვნებია, როგორც ამას თავის დროზე დაეინახათ.

თ. ბატონიშვილის პირველ და უცილობელ წყაროს „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენს, ასეთივე მნიშვნელობის მქონე მისთვის ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს ისტორიაც“ და მისი წყაროების ძიებაც აქედან უნდა დავიწყოთ. თ. ბატონიშვილი ზემოთდასახელებულ, პირველწყაროებისადმი ძირითადად სამნაირ დამოკიდებულებას იჩენს: ა) ძირითადად ენდობა მათ და უცვლელად მოჰყავს მათგან ადგილები თავის „ისტორიაში“, ბ) ასწორებს მათ სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით და მოთხრობას აფართოებს, გ) აკრიტიკებს ზოგჯერ მნიშვნელოვან, ზოგჯერ კიდევ წერილმან საკითხებში.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 1—2.

² იქვე.

³ იქვე, შდ. გვ. 7, 8, 9.

„ქართლის ცხოვრება“ მისთვის ძირითადი წყაროა და იქ სადაც მას სხვა მასალები ნაკლები ჰქონია, იგი უცვლელად გადმოუწერია თავის „ივერიის ისტორიაში“, ზოგჯერ კიდევ მიუთითებს მასზე, ზოლო ზოგჯერ ყოველგვარი მითითების გარეშეც აქვს გადმოწერილი.

თ. ბატონიშვილისათვის უდავო არის ქართველთა თარგამოსისაგან წარმოშობილობა. პირველად მან შეამჩნია, რომ „ბიბლია“ ამ თეორიას ეწინააღმდეგება და თავგამოდებით იცავს „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილის ე. წ. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ლ. მროველის მოსაზრებას. მოყავს რა მისი ეს შეხედულება, წერს: „ესრეთ გარდმოიცემიან საქართველოჲსა; ე. ი. ივერიელთა ისტორიათგან ქართლის ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა ქართლის მეფისა მიერ აღწერილსა და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანაცა აღმწერელთა“¹. ეკამათება იოსებ ფლავიოსს ქართველთა „იაფეთის ძის თობელისგან“ წარმოშობილობის შესახებ, „ქართლის ცხოვრების“ მოსაზრების დასამტკიცებლად თეიმურაზი იშველიებს მოსეს წიგნსაც და თვით „ერმანთაცა ისტორიას, ე. ი. სომეხთა“, რომელიც თურმე „მოუთხრობს ამგვარადვე“ და ასკენის: „გარდა ოსიპოს ფლავიოსის წიგნისა სომეხთა იულისაგანობასა და ივერთასა, რომელ არიან ნამდვლ ჰეშმარიტებით ქართლოსისა შთამომავლობანი, თობელისა მიერ შთამოსირვასა არაიენ სხვაჲ მისტორიეთაგანი. ვგონებ სადამე იტყოდეს“². ზოლო შემდეგ მიყვება რა „ქართლის ცხოვრებას“ მსგავსად ვახუშტისა, ოდნავი შესწორებით მოუთხრობს ქართველთა გენეალოგიას. თუ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია „განუყო თარგამოს ქუეყანა და ნათესავი თჳსი რვათა ამით გმირთა... ნახევარი და უმჯობესი ქვეყანისა მისისა მისცა ჰაოსს“³, თეიმურაზი სწერს: „მისცა ძესა თჳსსა ქართლოსს თარგამოს მამამან მათმან სხვანი ძენი თჳსნი, ძმანი ქართლოსიანი უფლებასა და მთავრობასა ქუეშე მისისა და გარდაასახლა ყოველთა დედაწულობით და ერთერთ მათით ადგილად სრულიად ივერიისათა... ზოლო ერთი ძეჲ თჳსი ჰაოს დაიპყრა თჳს თანა მხოლოდ“⁴. თუ „ქართლის ცხოვრების“ შიხედვით თარგამოსი ანაწილებს ადგილებს შვილებს შორის, თეიმურაზის მიხედვით საქართველოს მთლიანი ტერიტორია ეძლევა

¹ იქვე, გვ. 9.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 11; შდ. გვ. 26, 27.

³ „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 16.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 28; შდ. 30.

თარგამოსისაგან ქართლოსს და იგი ანაწილებს თავის ძმებს შორის მას (შდ. „ქართლის ცხოვრება“ გვ. 16, „ისტორია ივერიისა“ გვ. 29). აგრეთვე ძმათა შორის „ქ. ცხოვრებით“ „იყო განმგებელ და უფალ ჰაოს და ესე ყოველნი იყვნეს მორჩილ ჰაოსისა“¹. თეიმურაზით: „მათ ყოველთა ზედა უფალ და მთავარ იყო ქართლოს“ ან კიდევ: „ჰვლობდა მათ ყოველთა ზედა ქართლოს და ძმანი მისნი მორჩილნი იყვნეს მისისა“². ამგვარი შესწორებისათვის თეიმურაზს ცხადია არავითარი წყარო არ გააჩნდა გარდა საკუთარი, ჩვენის აზრით, ნაციონალისტური მოსაზრებისა, რომლის მიხედვით სომეხთა წინაპრის ჰაოსის გამგეობა მიზანშეუწონელი ჩანდა. ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ სხვა საკითხებში თეიმურაზი მთლიანად იმეორებს „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის, კერძოდ ადგილების განაწილება ძმებს შორის თითქმის გადაწერილია თეიმურაზის მიერ მათგან (შდ. „ქ. ცხოვრება“ გვ. 17, 19—20, „ივერიის ისტორია“ გვ. 29—30, 31, 32).

ამგვარივე ნდობით უყურებს თეიმურაზ ბატონიშვილი „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას ნებროთისა და ჰაოსის ბრძოლაზე, მოჰყავს იგი პირდაპირ და წერს: „აქედგან ვახტანგ მეფის მოთხრობისაგან“, ჩანს სხვა წყარო ამისათვის არ ჰქონია რა, ხოლო ბოლოს „შესწავებ ა ში“ აკრიტიკებს მოსე ხორენელს ნებროთის მაგივრად ბალის მოხსენებისა გამო და მის საბუთს, გარდა „ქ. ცხოვრებისა“, შეადგენს „დოდმატნი მსოფლიოთა ისტორიათანი“, ისტორიანი „მსოფლიო აზიისა, ევროპისა“ და სხვა³. გარდა ამისა შესანიშნავად დიდი რაოდენობა მისი მოთხრობისა გადმოტანილია „ქ. ცხოვრებიდან“. ასე, მაგალითად: ხაზართა და ქართლოსიანთა ბრძოლის შესახებ „ისტორიათაგან ქართლის ცხოვრებისა ვახტანგ მეფისა და ვახუშტისა,“⁴ „მოსვლისათვის ივერიად ქექაოზ სპარსთა მეფისა, რომელი იყო ნათესაობისაგან ქეიანთა—ვახტანგ მეფის ისტორიით გამოწერილ“,⁵ „ქექაოზის მიერ სპარსთა მეფისა წარმოგზავნა ივერიასაზედა შჯლის შჯლისა თჯისა სიაოშის ძის ქაიხოსროსა და პირველად დიდსა ზედა სომხითსა, ე. ი. არმინიასა მოსვლა მისი მრავლითა ძლიერებითა და განმზადებულებითა და მუნით ივერიად“ — „ვახტანგ მეფისვე

¹ „ქ. ცხოვრება“, გვ. 17.

² „ივ. ისტორია“, გვ. 29—30.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—46.

⁴ იქვე, გვ. 68—70.

⁵ იქვე, გვ. 77—78.

ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა.¹ „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტისა“ ისრაელთა გადმოსვლის ამბავი მოსეს / ხელმძღვანელობით, მეწამულის ზღვით². ასევე, სიტყვა-სიტყვით გადმოწერილია არა ერთგან, სადაც თან სდევს შემდეგი სახის მინაწერი: „ვახტანგ მეფისა ქართლის ცხოვრებით“³ და სხ. და ბოლოს, სიტყვა სიტყვითაა (მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი დამატებით) გადაწერილი „ქ. ცხოვრებიდან“ მირიანის მეფობა და წმ. ნინოს მიერ ქართველების მოქცევა⁴. გარდა ამგვარი გადაწერისა ქართლის ცხოვრებიდან, შესამჩნევია არა სიტყვა სიტყვით გადაწერა, მაგრამ ძირითადი სიუჟეტის იქიდან აღება და შემდეგ უბრალო განვრცობა ყოველგვარი წყაროების დასახელების გარეშე. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ამოკლებდა „ქ. ცხოვრების“ მოთხრობას. თეიმურაზი აფართოებს მას, მაგრამ ხშირად წყაროების გარეშე, მხოლოდ ერთკლად და მჭევრმეტყველურად მოთხრობისათვის, შინაარსის თვალსაზრისით კი არ სცილდება ქართლის ცხოვრებას. ასე მაგალითად, მაგეჟან სპასპეტის სიტყვა, რომელსაც „ქართლის ცხოვრებაში“ რამდენიმე სტრიქონი ეთმობა⁵, ასევე ვახუშტის „ისტორიაში“⁶, თეიმურაზს განვრცობით აქვს მოთხრობილი, ხოლო არსებითი შინაარსი იგივეა⁷.

მაშინ, როდესაც ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „მან (სპარსთა მეფემ, შ. მ.) კეთილად შეიწყნარა და აღასრულნა თხოვნა მათნი ფიცით“⁸ და ფიცის რაიმე მუხლებზე ლაპარაკი არა აქვს, თეიმურაზ ბატონიშვილი ჩამოსთვლის რამდენიმე მუხლს ფიცისას⁹, რაც მისი პირადი დასკვნისა და წარმოდგენის შედეგი უნდა იყოს. ვფიქრობთ, ამისათვის მას სხვა წყარო არაფერი გააჩნდა. მრავალის ამგვარი მაგალითების მოყვანა შეიძლებოდა, მაგრამ ესეც საკმარისი უნდა იყოს.

ამრიგად, ნათელია, რომ თეიმურაზისათვის ძირითად წყაროს ქართველთა უძველესი ისტორიის აღსაწერად „ქართლის ცხოვრება“

¹ იქვე, გვ. 79—82.

² იქვე, გვ. 81—82.

³ იქვე, გვ. 104—105.

⁴ „ქ. ცხოვრება“ ბროსეს გამოც., გვ. 60—101, მ. დედოფლის ვარ. გვ. 48—110; „ივერიის ისტ.“ გვ. 229—273.

⁵ „ქ. ცხოვრება“, გვ. 53.

⁶ ვახუშტი, გვ. 59.

⁷ „ივერიის ისტორია“, გვ. 221—224.

⁸ ვახუშტი, გვ. 53.

⁹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 226.

და ვახუშტის შრომები შეადგენდა, მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ამ წყაროებს თეიმურაზი ყოველმხრივ ნდობით უყურებდა და მის ფარგლებს არ სცილდებოდა. მას ესმის, რომ „რომელსაც ვახტანგის ისტორიას ეძახიან ძალიან გაურყენიათ მწერალთა და ამისათვის უფრო დიდი შრომა ხამს ჭეშმარიტის გამოძიებისათვის“¹ და ამ მიზნით მას სხვა მრავალ მასალებზე დაყრდნობით სურს შეასწოროს ეს და „გამოიძიოს ჭეშმარიტება“. მას მართლაც ზოგიერთი მნიშვნელოვანი შესწორებები შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“. თ. ჟორდანიას, როდესაც ე. თაყაიშვილს ეკამათებოდა ქ. ცხოვრების თეიმურაზისეულ ვარიანტისა და იქ შეტანილ მნიშვნელოვან ცნობების შესახებ, აღნიშნავდა, რომ იგი უსათუოდ თეიმურაზს ეკუთვნის და არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ვახტანგის შესწორებებად და თან ჩამოთვლიდა ყველა იმ შესწორებებს, რომელნიც თეიმურაზს შეუტანია². ამ შესწორებათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანად თ. ჟორდანიას ქრისტიანობის მიღების თარიღი მიაჩნია, რომელიც მისი აზრით, ყველაზე უფრო უახლოვდება სინამდვილეს³.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 178.

² თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“, გვ. VIII, IX, X, XI, XII; თაყაიშვილი, სამი ინტ. ქრონიკ. გვ. CXXI—CXXVI. წინააღმდეგ დ. ბაქრაძისა, რომელიც „ქ. ცხოვრებაზე“ ვახტანგის მიერ გაწეულ რედაქციასაც რატომღაც უარყოფდა (იხ. Статьи по ист. и др... გვ. 11—20, „საქ. ისტორია“, გვ. 39—43, ვახუშტი—„საქ. ისტორია“, წინასიტყვაობა, გვ. XIX—XXII). ე. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „სისრულე თეიმურაზის ვარიანტისა შედარებით სხვა ვარიანტებთან გვაფიქრებინებს, რომ ხსენებული ვარიანტი, თუ ის ვარიანტი არ არის, რომელიც თვით ვახტანგს შეუსწორებია და შეუესია, რაც ჩვენ საქეშმარიტოდ მიგვაჩნია, ყოველ შემთხვევაში ვახტანგის რედაქციის „ქართლის ცხოვრების“ ნამდვილი პირი უნდა იყოს... რაც ცვლილება მოუხდენია ვახტანგს „ქართლის ცხოვრებაში“, ეს ყველაზე უფრო თეიმურაზის ვარიანტიდან. სჩანს“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. CXXII). თ. ჟორდანიას კი, განხილვებით თაყაიშვილისა და ბაქრაძის მოსაზრებებისა, თავის „ქრონიკებში“ (წიგნი I) სამართლიანად მიუთითებდა „ქ. ცხოვრებაში“ როგორც ვახტანგის მიერ დამატებულ ცნობებზე, აგრეთვე, მისგან განსხვავებით, თეიმურაზის მიერ შეტანილ შესწორებებზედაც.

³ „ქრონიკები“ I. VIII. თ. ჟორდანიას აზრით, თ. ბატონიშვილს ხელთ ჰქონია „ქ. ცხოვრების“ მ. დედოფლისეული ვარიანტი ცხადია ეს მტკიცება, სისწორეს არ შეესაბამება. ეს რომ სწორი იყოს, რომ თეიმურაზს ხელთ ქონოდა მ. დედოფლისეული ვარიანტი ქართლის ცხოვრებისა, ქართლის ცხოვრების შექმნას იგი (თეიმურაზი) ვახტანგს არ მიაკუთნებდა და თავის წიგნში მას ყველგან ვახტანგის შრომად არ მოიხსენიებდა. უფრო სწორია ჟორდანიას მოსაზრება. რომ თეიმურაზს ხელთ უნდა ჰქონოდა მარამ დედ. „ქ. ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობები.

ჟორდანიასათვის, თუ რომელ წყაროდან ამოიღო თეიმურაზმა ქართველთა მოქცევის ეს თარიღი, უცნობი იყო. სხვა შესწორებებში რომელიც თეიმურაზს შეუტანია „ქართლის ცხოვრებაში“ ჟორდანიასამართლიანად ასახელებს: 1. „ეგრემ მცირეს წერილი... 2. სასწაულნი შიოსანი, ბასილ კათალიკოზის მიერ (მე-10-ე საუკუნე) შეკრებილნი, 3. სუმბატის ქრონიკა, ერთი წილი ამ ქრონიკისა თეიმურაზზე უწინ ყოფილა შეტანილი, ხოლო თეიმურაზს მთლად შეუტანია და მეორედ შეუცვლია ტექსტი ზოგი სხოლიებში და დამატებაში მოუქცევია... 4. დავით და კონსტანტინეს წამება... 5. გუჯარი ბაგრატ მე-4-ისა... 6. წმინდა ეფთიმეს ცხოვრება... 7. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“¹. ამ წყაროების მიხედვით თეიმურაზის მიერ შეტანილი შესწორებანი თვით ჟორდანიას დეტალურად აქვს მოთხრობილი, მხოლოდ ჩვენ გვიანტერესებს სხვა წყაროებიც, რომელიც მას უეჭველად ხელთ უნდა ჰქონოდა. თეიმურაზისათვის მნიშვნელოვან წყაროს არსენ კათალიკოზის თხუთხულებიდან ამოკრებილი ცნობები შეადგენდა. იგი სწერს: „ძველს ქართლის ცხოვრებიდამ გამოწერილი, მე თვით გამოვწერე კათალიკოზის ანტონის შეკრებულის მოთხრობებიდან, რომელიცა მრავალთა წერილთაგან გამოეკრიბა და ნებედა თურმე ისტორიისა სრულისა აღწერა და აღარ დასცალდა და ის გამოწერილები ისე უქმად დარჩა და მე უწმინდესმან კათალიკოზმან მამის ძმამან ჩემმან, ეინადღვან მიყვარდა მე ისტორია მრავალი რამ საისტორიო საქართველოვასათვის გამომაწერინა თავის წიგნებიდამ. ანტონი კათალიკოზი, ბიძა ჩემი (ე. ი. მეორე ანტონი) სანკტ პეტერბურგს ბრძანდებოდა წელსა 1820 და შემდგომს წელიწადებშიაცა და მაშინ გამოვწერე“². რომ სწორედ ეს გამოწერილები შეიცავდა აგრეთვე არსენ კათალიკოზის შრომიდან ამონაწერებს, ამაზე გარკვევით მიგვითითებს იგი... „არსენ დიდისა კათალიკოზისა სრულიად ივერთა მოთხრობისაგან გამოღებულთა, რომელიცა გამოკრებულთაგან სხვათა და სხვათა საქართველოს ძველთა ამბავთაგან ვრცელისა ისტორიისა შესადგომად გამოვწერინებინა ანტონია პირველსა“³. თეიმურაზის ქმოწმობით, ამ ცნობთაგან მრავალი უპოვნია არსენს „დიდსა მატეანესა შინა ძველსა ჩვენთა მემბტიანეთა აღმწერელთაგან“⁴. ანტონი კათალიკოზის მიერ გამოწერილ ფურცელთ და თვით არსენ კათალიკოზს არა ერთ გზის იხსენიებს თ. ბატონიშვილი თავის „ივერიის ისტორიაში“⁴ ხოლო არსე-

¹ „ქრონიკები“, გვ. LX—X.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 177—178, შენიშვნა.

³ იქვე, გვ. 83, შენ.

⁴ იქვე, გვ. 110, 111, 149, 177, 178 და სხვ.

ნის მოთხოვნას იგი იცნობდა, როგორც ჩანს, ძველ მატეანიდან ამოღებულად, რომელსაც იგი ვახტანგის ქართლის ცხოვრების გვერდით იხსენიებს¹.

თ. ჟორდანიას უფლება ჰქონდა 1892 წლისათვის, როცა ის თავის ქრონიკებს აქვეყნებდა, თეიმურაზის „ივერიის ისტორიას“ თანდართული შენიშვნების მიხედვით რომ ეთქვა არსენ კათალიკოზს, გარდა „სომეხთა და ქართველთა განყოფის ისტორიისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“ ჰქონია „ვრცელი ისტორია საქართველოსიო“², მაგრამ 1900 წ. შემოდგომაზე საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა შორის აღმოჩენილმა არსენ კათალიკოზის კრებულში მოთავსებულ „წმ. ნინოს ცხოვრებამ“ აღნიშნულ მოსაზრებას საფუძველი გამოაცალა და თეიმურაზის მიერ სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ნაირად დასახელებული არსენის თხზულებანი („კათალიკოზისა არსენის დიდის მოთხოვნა“ და მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრება“) ერთი და იგივე თხზულებად წარმოგვიდგინა. ამ აღმოჩენამ ამჟამად ნათელჰყო, რომ თეიმურაზს მართლაც ხელთ ჰქონია არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ფრაგმენტების სახით მიიწვ, საიდანაც, როგორც იგი უთითებს, ამოუღია ზოგიერთი მასალები საქართველოს ისტორიის საკითხებისათვის³. ასე მაგალითად: თეიმურაზი, იმეორებს რა „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის აზრს აზონის ბერძნული წარმოშობილობის შესახებ, სწერს: „დაუტევა მუნ აზონ მთავართა თვსთავანი ძეგ არიანე მთავრისა მაკედონელისა ასი ათასისა მხედრობითა“⁴ და მას ქვემოთ გაკეთებულ შენიშვნაში თეიმურაზი მიუთითებს: „სრულიად საქართველოს კათალიკოზი არსენი დიდი სწერს აზონს ძეგ არიანესა“ და მართლაც არსენ კათალიკოზი ამბობს: „ხოლო ჰყვა

¹ თ. ჟორდანიას აზრით „ძველი მატეანი“; თეიმურაზის მიერ მოხსენებული, თითქოსდა არის ვახტანგის „ქ. ცხოვრების“ პირველი ნაწილი, ცხადია ეს არაა სწორია: „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ავტორად მას არსენ კათალიკოზის მიერ „ქართლის მოქცევიდან“ ამოღებული ცნობების ავტორი მიიჩნია.

² თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“ I. გვ. XXV.

³ თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში იხსენიება: „წიგნი ქართველთა წმ. ცხოვრება და ღვაწლი მოწამეთა ძველადვე შეკრებილი... არსენი სრულიად ყოვლისა საქართველოჲსა კათალიკოზისა მიერ... წიგნი ესე შეიცავს: ა) მოთხოვნა-ვრცელად წმინსა მოციქულისა ნინასათვის და მოქცევისათვის საქართველოჲსა“... და სხვ. იხ. Пагарили Свед... 162, № 57; А 1091 გვ. 37—38; ჩანს არსენის „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ თეიმურაზს ჰქონია, მაგრამ იგი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, სრული არ უნდა ყოფილიყო.

⁴ „ივერიის ისტორია“, გვ. 110—111.

თანა ახოვე (უნდა იყოს: ახოვე, შ. მ.) ძე არიან ქართველთა მეფისა და მისცა ქუეყანა ესე ჩუენსი სამეუფოდ¹. ამ ცნობის „ქართლის მოქცევასთან“ შედარება უდავოს ჰყოფს, რომ არსენ კათალიკოზს ხელთ ჰქონია იგი და ეს ცნობაც იქიდანაა ამოღებული, თ. ბატონიშვილს კი „ქართლის მოქცევით“ აღარ უსარგებლნია, რადგან იქიდან ამოღებული ცნობა არსენ კათალიკოზს მიაკუთვნა.

რომ თეიმურაზი არსენ კათალიკოზის „წმ. ნინოს ცხოვრებით“ სარგებლობდა, ამ მოსაზრებას მეორე მაგალითიც ცხადჰყოფს. არც „ქართლის ცხოვრებაში“ და არც ვახუშტის „ისტორიაში“ სიტყვა არაა ნათქვამი აზონის მიერ თვრამეტი სახლის გადმოყვანის შესახებ საქართველოში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ში, როგორც ცნობილია, ნათქვამია: „ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძეჲ თანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“². არსენ კათალიკოზით „ხოლო ესე აზოვე წარვიდა არიან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბიო და მოქალაქე, დედებით ყმებითურთ მათით და კვალად ათი სახლი მთავართაგან პალატისათა დედებით და ყრმებით მათით“³. აქაც ნათლად სჩანს თუ საიდან აქვს ამოღებული ყოველივე ეს არსენ კათალიკოზს, თუმცა „ქართლის მოქცევის“ და მოყვანილ ამონაწერს შორის (როგორც მოსალოდნელი იყო) განსხვავება არსებობს. თეიმურაზი კი კიდევ უფრო ასწორებს მას, გრძნობს რა წინააღმდეგობას ზემომოყვანილ მოსაზრებასთან, რომ აზონი ბერძენი იყო და ცხადია ქართლად ვერ წავიდოდა, სწერს: „არამედ კვალად წარვიდა აზონ მამისა თვისისა მიმართ არიანნესა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედაწულითურთ მათით მოვიდეს და დაემუნენ ქართლს“⁴,

¹ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, კარბელაშვილის გამოც. 1903 წ., გვ. 46.

² ო. Такайшвили, Опис... II—გვ. 709.

³ ა. კათალიკოსი, „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ., გვ. 46.

⁴ „ივერიის ისტორია“... გვ. 111. თ. ჟორდანიას სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ეს ცნობები არსენს „ქართლის მოქცევიდან“ ამოუღია და იქიდან კი თეიმურაზს შემოუტანია თავის „ისტორიაში“. მაგრამ, როცა მიუთითებს იმ წინააღმდეგობაზე, რომელიც ამ ცნობასა და „ქ. ცნ.“ ცნობას შორის არსებობს, კითხულობს: „თუ აზონი ბერძენი იყო, მაშ ქართლში რად წავიდოდაო, მამასთან“. თეიმურაზი გრძნობდა ამ წინააღმდეგობას. მას ეს ცნობა არსენ კათალიკოზისა, როგორც ვსთქვით, უცვლელად კი არ მოუყვანია, არამედ შესცვალა და აღნიშნა: „წარვიდა აზონ მამისა თვისისა მიმართ არიანნესა“ (ე. ი. მაკედონიაში). ამროგად, ეს ორი, სხვადასხვანაირი ცნობა, თეიმურაზმა შეარიგა და აქ არავითარ წინააღმდეგობას არა აქვს ადგილი, როგორც თ. ჟორდანიას ეგონა.

და იქვე შენიშნულია „კათალიკოსის არსენის დიდისა მოთხრობი-
 ჟაგან“. აქედან უდავოდ მტკიცდება, რომ თეიმურაზისათვის უცნობია
 „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს დედანი, მაგრამ სარგებლობს მით არსენ
 კათალიკოსის ამონაწერების მიხედვით. არსენს ის უდავოდ ჰქონია
 და, გარდა ამისა, მის ცნობებში სხვა, უძველესი წყაროები ყო-
 ფილა გამოყენებული, როგორც ეს ზემოთაც გვექონდა ნათქვამი.
 ასე მაგალითად, თ. ბატონიშვილი, როცა ეკამათება ჰეროდოტეს,
 მეგრელების ეგვიპტელებისაგან წარმოშობილობის შესახებ, იხსენიებს
 სხვა წყაროებთან ერთად არსენ კათალიკოსის მოთხრობას, რომელ-
 საც თურმე სეზოსტრისის ისტორია ქართულ ძველს დიდს მატიანეში
 უპოვნია და რომლის მიხედვით მეგრელები სეზოსტრისის მხედრობის
 შთამომავლები კი არ არიან, არამედ პირიქით, „სეზოსტრის მხედრო-
 ბისაგანნი იყვნეს ვიდრე ოთხი ათას მამაკაცამდე, რომელთაცა შვილთა
 დაიგიწყუნეს ყოველნი ჩვეულებანი გვარეულობითნი თჳსნი და შიი-
 ლეს ჩვეულება ქართლოსიანთა“¹. გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“
 გამოწერილ ცნობებისა, თეიმურაზს სხვა ცნობებიც ჰქონია, ანტონ
 პირველის მასალებიდან გამოწერილი, რომელსაც არსენ კათალიკოსის
 ცნობებისაგან განსხვავებით მის გვერდით იხსენიებს და ამ წყაროებზე
 დაყრდნობით, „ქართლის ცხოვრების“⁴ მითითებას იმის შესახებ, რომ
 „ფარნავაზმა წარიყვანა ცოლი ფარსმანის სომხითად და მუნ და-
 ხიზნა“ თეიმურაზი არ ეთანხმება ამგვარ წვრილმანში ლ. მრო-
 ველს და დასძენს: ანტონ პირველის მასალებიდან ბიძა ჩემმა გამომაწე-
 რინა, რომ „ფარნაოზ სპასპეტმან წარიყვანა ცოლი მეფისა ფარსმან
 მეორისა და შვილი მისი ადამ მირდატისაგან მლტოლვარე კოლხიდად
 და ყოველნი ქვემონი ივერიელნი შემოკრბენ მისთანა და შემდგო-
 მად მოიყვანეს ვითარცა აღმიწერიეს, განდევნეს მირდატ და
 მოკლეს, დაიპყრეს ივერია ზემოდაცა სრულიად და ამა მხედრობათა
 შორის არაყოფილარს მეფეჲ სომეხთა“².

ჩვენის აზრით, ამავე წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული თეი-
 მურაზის მიერ მოთხრობილი ფარსმან ქველის მიერ „ორ-მეფობის“
 მოსპობა და რამდენიმე წელს მისი, როგორც ერთად-ერთი მეფის,
 მოღვაწეობა. ვახუშტის „ისტორიაში“ გამოკვეთილად ამასზე არაფე-
 რია ნათქვამი და არც „ქართლის ცხოვრებაში“. ხოლო თუ თეიმურა-
 ზის მიხედვით „კვალად ერთ-მეფობა იქმნა ქრისტესით 131 წელ-
 სა“, რაც მისი ქრონოლოგიით 144 წლამდე გაგრძელდა, აქედან

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 38.

² იქვე, გვ. 177—178.

ორნახევარი წელი მირდატმა იმეფა. შეიძლება ის ამ შემთხვევაში ეახუშტის მიხედვით მსჯელობდა, მაგრამ ზემოთმოყვანილი ამონაწერიდან ცხადი უნდა იყოს, რომ ფარსმან ქველის მეფობის შესახებ ცნობებიც ანტონ კათალიკოსის დასახელებულ წყაროდანაა ამოღებული, რადგან ეს მოთხრობა ჟინ უძღვის ფარსმანის ცოლის წაყვანის ამბავს და მასზე კი თეიმურაზს ნათქვამი აქვს: „ვითარცა აღმიწერიეს“ ისე მოხდაო.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, თეიმურაზს ჰქონია ამონაწერები არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“. თეიმურაზი, მოჰყავს რა ამონაწერი ამ თხზულებიდან, სწერს: „ესე წერილ არს წმინდისა მოციქულთა. სწორისა ნინას მიერ მოქცევისა და ქადაგებისა მოთხრობასა შინა, რომელიც აღწერილ არს ვრცელისაგან მოთხრობისა წმინდისა ნინას ცხოვრებისა და ქადაგებისა, უფრორე შემოკლებით, ღირსისა დიდი არსენის კათალიკოზისა მიერ ქმნილსა წიგნსა შინა“¹, ამასვე იმერებს იგი ქვემოთაც: „დიდისა არსენის მიერ კათალიკოსის აღწერილსა შინა წმინდისა ნინოს ცხოვრებასა“² და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს თხზულება თეიმურაზისათვის საკმაოდ ცნობილია, თავის წიგნში, წმინდა ნინოს ცხოვრების აღწერისას, მით არ უსარგებლია, რადგან მას მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა. თეიმურაზს რომ მთელი ეს თხზულება ზელთ ჰქონოდა, მაშინ გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ არ მიაქცია თეიმურაზმა ყურადღება თვით არსენ კათალიკოსის შენიშვნას, რომ სხვადასხვა მომთხრობელთა მიერ წმინდა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ცნობები იმდენად აირია, რომ „მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათვის უხმარ და ვერ საცნაურ“³ და რატომ არ შეეცადა ესარგებლა ამით და არა ისეთი არეული და „ფრიად საწყინო“ ამბავით, როგორც ეს „ჰამბავსა მეფეთა“-საში (ე. ი. „ქართლის ცხოვრებაში“) იყო... ალბათ იმიტომ, რომ თეიმურაზი მას ამონაწერებით იცნობდა და ამიტომ შემოკლებით მოთხრობად მიუჩნევია და თვითონ კი, ვრცელის მოთხრობით გატაცებულს, მისი სხვა ღირსება ვეღარ შეუმჩნევია⁴.

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 49, შენ.

² იქვე, გვ. 105.

³ „წმ. ნინოს ცხოვრება“, 1903 წ. გვ. 51—52.

⁴ თეიმურაზი რომ არსენის „წმ. ნინოს ცხოვრებას“ მხოლოდ ამონაწერებით იცნობდა, ამ მოსაზრებას, გარდა ზემოთქმულისა, ისიც ადასტურებს. რომ იგი ასხვავებს არსენის მოთხრობას საქ. ძველი ისტორიის საკითხებზე მისივე „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ ამოღებული ცნობებისაგან (შდ. გვ. 83, გვ. 49, 105), მაშინ როდესაც ნამდვილად ყველაფერი ეს არსენის ერთ თხზულებაში, კერძოდ „წმ. ნინოს ცხოვრებაშია“ მოთხრობილი და რომ მას იგი ზელთ ჰქონოდა, რატომ უნდა მიეჩინა არსენი ორი სხვადასხვა თხზულების ავტორად?

თ. ბატონიშვილს, გარდა „წმ. ნინოს ცხოვრებისა“, ანტონ პირველი კათალიკოსის ამონაწერ წყაროებიდან, როგორც ვთქვით, სხვა ცნობებიც უნდა ჰქონოდა. ეს ჩანს იქიდან, რომ იგი ამ ამონაწერებში ასხეავებს „კათალიკოსის არსენის დიდის მოთხრობისაგან“ „კათალიკოსისა ანტონის პირველისა გამწერილთა ფურცელს“ ასე, რომ ეს „გამოწერილი ფურცელი“ თეიმურაზისათვის, როგორც სჩანს მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა და ზოგიერთი ცნობები, რომლებითაც იგი „ქართლის ცხოვრების“ შესწორებას ცდილობს, აქედან უნდა იყოს ამოღებული.

თეიმურაზი მართალია ხშირად იხსენიებს წყაროს, მაგრამ უფრო მეტად მაშინ, როდესაც იგი რომელიმე საკითხზე ვინმესთან კამათობს და ზოგჯერ ისეთ წყაროსაც მოიხსენიებს, რომელიც ამჟამად არ მოიპოვება, ან კიდევ, თუ მოიპოვება, იქ საწინააღმდეგო სწერია ვინემ თეიმურაზს აქვს მოყვანილი. ასე მაგალითად, იგი სხვადასხვა წყაროებს, კერძოდ: მ ა ე ყ ა ნ ს პ ა ს პ ე ტ ს ¹, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ², გიორგი მთაწმინდელს ³ და სხვ. თვით ვახუშტი ბატონიშვილსაც კი იმოწმებს იმის დასამტკიცებლად, რომ „ქართლოს, რომელიც წინაპართა ჩვენთა იქმნა ნათესავთ მთავარ, იგი თვთ და ყოველნი ძენი, ძმანი, შთამომავალნი და ერნი მისნი, მომზრახ იყვენს ივერიულად, ესე იგი ქართულად“ და არა სომხურად, როგორც ეს ზოგიერთებს ეგონათ თურმე. ნამდვილად კი ვახუშტი „თვით ქართული ენის წარმოშობის შესახებ იმეორებს ლეონტი მროველის ბავშურ აზრს“ და თავის „ისტორიაში“ წერს, რომ ვითომცდა ფარნაოზამდე „იყო ენა სომხური საქართველოსა შინა“ ⁴. უფრო საკვირველია, რომ თ. ბატონიშვილი თვით ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებასაც“ იმოწმებს ამის დასამტკიცებლად, მაშინ, როდესაც ამ „ქართლის ცხოვრებაში“ თვითონ შეჰქონდა შესწორებანი აღნიშნულ საკითხზე და იქ, სადაც ნათქვამი იყო თავდაპირველად სომხური ენის ბატონობის შესახებ—შლიდა, თავისებურად ასწორებდა ⁵. და ეს შესწორებანი ნაბეჭდ „ქართლის ცხოვრებაში“ ბროსეს მიერ, თეიმურაზის არა ერთი მითითებისა და თავისებურ მტკიცებების შემდეგ, იქნა შეტანილი. (თვით ბროსე კი მროველის შეხედულებას იმეორებდა).

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 33.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 34.

⁴ ვახუშტი, გვ. 35; შდ. აკად. ი. ჯავახიშვილი, „ქართ. საისტ. მწერ.“, გვ. 296.

⁵ Такайпвѣли, Опис. рукописей, II, გვ. 6.

გარდა ისტორიკოსთა მოწმობისა, ქართული ენის სომხურისაგან დამოუკიდებლობის დასამტკიცებლად თეიმურაზს სხვა საბუთებიც მოყავს და სამართლიანად ამტკიცებს მას. ამით იგი სცილდება მროველისა და თვით ვახუშტის მიერ განმეორებულ ამ ბავშვურ თეორიას¹.

გარდა ამისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი ბევრ სხვა საკითხებშიაც შორდება „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობას. და ზოგიერთ შემთხვევაში ჯანსაღ მოსაზრებებს აყენებს კიდევ. თუ კი ვახუშტი ბატონიშვილი ეგრ. წოდ. „მამასახლისობის პერიოდის“ შესახებ მთლიანად იმეორებდა მროველის მოთხრობას, თეიმურაზი არ კმაყოფილდება ამით და ცდილობს დახატოს ძველი საქართველოს სოციალური წყობის სურათი. თავისებურად მან ეს კიდევ შესძლო² და ლ. მროველის შემდეგ, ქართველ ტომებში საგვარეულო წყობის დახასიათებისათვის, ქართულ საისტორიო მწერლობაში გარკვეულ ნაბიჯს სდგამს წინ.

თ. ბატონიშვილი გარკვეულად ხედავს, რომ ქართველ ტომებმა თავის განვითარებაში გაიარეს ორი ძირითადი საფეხური — „ორნი ვიდრემე არიან პირველიდგანვე ცვლილებანი საქართველომსა მმართველობათანი. 1. მამასახლისობითი, რომელ არს საზოგადო ერის მმართველობა, 2. მეფობითი ე. ი. თვითმპყრობელობითი“³. თ. ბატონიშვილი, ჩვენის აზრით, სრულიად სამართლიანად მიუთითებს ზოგიერთ ისტორიკოსებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობაში ფარნაოზამდე არავითარ მეფობაზე არაა ლაპარაკი: „მრავალნი ისტორიკოსნი ძველნი—სწერს იგი—შეცდეს და ივერიის მამასახლისთა რომელთამე სწერდეს მეფობის სახელით და სხვათა მთავრებად და ესე ჯერ არს უწყებად მკითხველთათვის რომელ ივერიელთა ერის საზოგადოობა იყო აღექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდისინა, მანამდის არც ერთი მეფე და არც მთავარი მამასახლღისთ გარდა სრულიად ზემოსა და ქვემოსა ივერიისა შინა არავინ ყოფილა“⁴. და თუ აღ. მაკედონელის მოსვლამდის „არც ერთი მეფე და არც მთავარი... ივერიისა შინა არავინ ყოფილა“, ცხადია, მცნეთოსის გარდაცვალების შემდეგ „მეფობის მოსპობაც“ არ მოხდებოდა, რადგან იგი, ბატონიშვილის მტკიცებით, არ არსებობდა. პირიქით, თეიმურაზის აზრით,

¹ შდ. „ივერიის ისტორია“, გვ. 32—40.

² შდ. И. Джавахадзе, Гос. строй... გვ. 3—4.

³ „ივერიის ისტორია“, გვ. 48.

⁴ იქვე, გვ. 87 შენ.

უფლოსმა თუმცა მიიღო „მყოფლვეობაცა და საკუთარიცა ნაწილი სამ-
პყრობელოდ მამისა თვისისა, მეგრამ ვერლარა ძალ იდვა დამორჩილებად
ერისა მის განდიდებულისა“¹ და საჭირო გახდა გარდა ერთი, უფ-
ლოსის მამასახლისობისა, სხვაც. ამრიგად, თეიმურაზის აზრით, ერის
გამრავლებაა მიზეზი მრავალ მამასახლისობის შემოღებისა. იგი შე-
ნიშნავს, რომ „ოდეს გამრავლდეს შთამამავლობანი უმეტეს ქართ-
ლოსიანთანი, მაშინ საზოგადოებათა ერისათა გამოირჩიენეს და
დაიდგინეს თავისა მათისა ყოველთა თვთოველთა კერძოთა და ად-
გილთა საქართველოდსა მცხოვრებთაჲმან რაოდენთაჲმე სახლთა თჳს-
თჳსად მამასახლისნი“². ხოლო უფლოსიც „ფლობდა... მამისა თჳ-
სისა ნაქონებსა“, ე. ი. მცხეთას და ამდენად იყო პირველი მამასახ-
ლისთა შორის. ამრიგად თ. ბატონიშვილის აზრით მაკედონელამდე
არავითარი მეფობა არ არსებობდა და ცხადია მცხეთოსის გარდა-
ცვალების შემდეგ მეფობა კი არ მოისპო, არამედ საზოგადო კრებამ
ქართლოსიანთა განდიდების გამო აირჩია „თჳს თჳსად მამასახლის-
ნი“... მთელი ამ მსჯელობიდან ნათლად ჩანს, რომ თეიმურაზი გა-
მოდის მროველის მოთხრობიდან, განმარტავს მას და სრულიად სწო-
რად აქვს მისი აზრი გადმოცემული და გაგებული. თუ მროველის
შრომისაჲც დაწვრილებით განვიხილავდით, მსგავსი დასკვნა უნდა გა-
გვეკეთებინა³. „ერის საზოგადო მართველობის“ შემოღების აუცი-
ლებლობის დამტკიცების შემდეგ, თეიმურაზი დაწვრილებით აგვი-

¹ იქვე, გვ. 48.

² „ივერიის ისტორია“... გვ. 48—49.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით მეფობა, ისე, როგორც „განძთა ქუაბში“, ასევე მროველის თხზულებაში თავიდანვე ღმერთის მიერა დაწესებული, ისე, როგორც ადამი „განძთა ქუაბში“, თარგამოსი მროველის თხზულებაში, მეფედაა წარმოდგენილი (იხ. „საისტორიო მწერლობა“, გვ. 121, 122. „Ioc. cit.“... გვ. 20). ასევე, „მეფობის მოსაზრებისა“ და „მამასახლისობის დამყარების“ შესახებაც მროველს თითქოს „განძთა ქუაბიდან“ აქვს ნახსენები. (იქვე). ადგილის უქონლობის გამო მოკლედ შევნიშნავთ: „განძთა ქუაბისა“ და მროველის თხზულების შედარებამ დაგვანასა, რომ ა) თუ „განძთა ქუაბში“ ენუქის ანდერძია მოყვანილი (ჩემს შემდეგ „რომელი დაშთეს არცა ლა იყო ს გამგე ერსა თვისსა ზედა“ „ქ. ცხ.“ მარიამის ვარიანტი, დამატება პირველი, გვ. 804) და გატარდა იგი თუ არა, არ ჩანს, მროველის თხზულებაში კი გარკვევითაა ნაჩვენები მცხეთოსის შემდეგ შექმნილი მდგომარეობა: „ალარავინ იყო გამგე“. ბ) არც შინაარსითაა მათ შორის მსგავსება. „განძთა ქუაბში“ მითითებულია შემდეგ გამგებლობის მოსაზრებაზე, ხოლო მცხეთოსის შემდეგ არჩეული მამასახლისი რა უნდა ყოფილიყო მროველის მიხედვით თუ არა „გამგე ერსა თვისსა ზედა“, ეს მროველის სიტყვიდანაც მტკიცდება, რომ მცხეთის მამასახლისნი „იყვენეს ყოველთა მათ სხუათა ზედა“ და მათი „მამავებელი და ბჭე“. გ) რაც

წერს იმ ორგანოებს, რომელიც ამ დროს არსებობდა ქართველ ტომებში; როგორც იგი მიუთითებს „საზოგადოება ერისა თუთ განაგებდა ყოველთა საჭიროებათა ქვეყნისა მათისა მმართველობისასა“ და ეს „საზოგადოება ერისა“, საერთო კრება, იყო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო: „ვერა ძალ ედევთ მამასახლისთა თავით თჳსით გარდახდევინებაჲ დამნაშავეთა ღირსთა დასჯისათა, ვიდრემდის არ წარედგინებოდენ იგინი საზოგადოსა ერისა შეკრებულებასა შინა“¹. გარდა საერთო კრებისა, არსებობდა არჩეულთა საბჭოც—„ჰყოფდეს მამასახლისნი სამართალსა აღრჩევითა ბჭეებისათა, ე. ი. აღირჩევდეს საზოგადოობისაგან მოხუცებულთა, ქკვიანთა, გამოცდილთა, უჭრთამოთა და პირუთნებელთა კაცთა“². არჩეულთა საბჭო განაგებდა ტომის შიგნით სადავო საქმეებს, ხოლო ტომებს შორის კონფლიქტის შემთხვევაში—„ხოლო, უკეთუ საქვეყნო რაჲმე ანუ სასოფლო საჩივარი ანუ ორთა თემთა ურთერთისა მიმართ ცილობა, მაშინ მამასახლისნი მუნებურნი წარავლინებდეს და მოუწოდებდენ თჳსთანა სხვათაცა მამასახლისთა და მამასახლისსა მცხეთისასა და ესრეთ განსწმენდენ საქმეთა მათ ცილობისათა“³. მცხეთის მამასახლისი იყო „უპირველესი სხვათა მამასახლისთა ზედა“ და იგი, როგორც ჩანს, ყოფილა აგრეთვე მხედართმთავარი მათი, რადგან მტრის გამოჩენის შემთხვევაში წარვიდოდა სამზღვრისა მის კერძოსა მცხეთელ მამასახლისი, წარიყვანდა თანა საკუთარისა სამამასახლისოსაგან თჳსისა კაცთა რჩეულთა... შემოკრებოდენ მუნ ყოველნი მამასახლისნი და სამამასახლისოთა მათთა კაცნი ძლიერნი და მყციერნი ბრძოლისანი და ესრეთ განემზადებოდეს ბრძოლად მტერთა“⁴. თ. ბატონიშვილის მიერ დახატული სურათი, ქართველთ იმდროინდელი სოციალური წყობის შესახებ, ზედმიწევნით უდგება საგვარეულო წყობილების სურათს. ყველა ეს ორგანოები, რომელსაც თეიმურაზი ჩამოთვლის, როგორც

მთავარია, „ქართლის ცხოვრებით“, მცხეთოსის გარდაცვალება მამასახლისობის განმტკიცებით დამთავრდა, ხოლო განძთა ქუაბში ამაზე სიტყვა არაა ნათქვამი, და, ბოლოს, დ) ამ თხზულებებს შორის არაფერი არაა საერთო ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც. ცხადია, მრაველი იმდენად უფიცი არ უნდა ყოფილიყო, რომ არც კი სცოდნოდა, თუ სად რა წყარო გამოყენებინა და წარღვნის წინაღობის დელი ამბავი სრულიად შეუფერებელ, უადგილო-ადგილას ჩაერთო.

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 49.

² იქვე, გვ. 50.

³ იქვე, გვ. 50.

⁴ იქვე.

ფრ. ენგელსი სწერს: „მხედართმთავარი, საბჭო, სახალხო კრება წარმოადგენენ გვაროვნული საზოგადოების ორგანოებს“¹.

თეიმურაზი გარდა საგვარეულო წყობის ორგანოების ჩამოთვლისა და დახასიათებისა, მიუთითებს შექმნილ საოჯახო, ქონებრივ ურთიერთობაზე და იმდროინდელ ღმერთებზე, რომელიც „ჰყვამათ“ აღნიშნული უნდა იქნეს, რომ ლ. მროველის მიხედვით, „მამასახლისობის“ დროინდელი ქართველები 7 მნათობთა თაყვანისმცემლად არიან გამოყვანილი (გვ. 21) ხოლო ფარნაოზმა კი, მისივე ცნობით, „შექმნა კერპი დიდი... არმაზი“. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიუთითებს, რომ ფარნაოზამდე „თანა ჰყუანდეს კერპნი ღთად გაცი და გაიმი“, ხოლო ფარნაოზზე აქაც ნათქვამია: „აღმართა კერპი დიდი... არმაზი (Э. Такайшвили, Опис.... II, გვ. 709). თეიმურაზი კი ამ წყაროებისაგან განსხვავებით მიუთითებს: მამასახლისობის პერიოდში „აქენდათ მათ (ქართლოსიანებს, შ. მ.) სასულიეროვცა მსახურება მრავალ-ღმერთობისა... სახითა, ჰყვამათ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესნი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზის... თაყვანისსაცემლად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩისა“... (იხ. გვ. 50—51). ამ ცნობით თეიმურაზმა სრულიად სხვანაირი მასალა გადმოგვცა ქართველთა უძველესი წარმართული პანთეონის შესახებ. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის ერთ-ერთ ლექციაში მიუთითა, ეს თეიმურაზის მიერ შეთხზული არ უნდა იყოს, იგი ექვთიმე მთაწმინდელის ცნობაზეა დამყარებული. მაგრამ თეიმურაზის მითითება, რომ ბოჩი „იყო უპირველესი ღმერთი მათი“... დაუსაბუთებელი ჩანს. თუ რომელმა წყარომ მისცა ამგვარი მტკიცების შესაძლებლობა. ჩვენთვის უცნობია, რადგან ექვთ. მთაწმინდელის ცნობაში ბოჩის „უპირველეს ღმერთობაზე“ არაფერია ნათქვამი.

წარმართული კერპების მოკლე ანალიზის შემდეგ თეიმურაზი ეკამათება ვახუშტი ბატონიშვილს, რომლის მიხედვით „მამასახლისობის პერიოდში“ ქართველებს „სჯულიცა უბოროტეს ყოველთა, რამეთუ არ იცოდენ ნათესაობა, არცა ცოლ-ქმრობა, ყოველსა სულიერსა სჭამდენ შეგინებულისადმდე, მკვდარსა კაცსა სჭამდენ“². ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს ანდაზა კარსნელთა შესახებ: „რომელ კარსნელთა ჰმართებდნო კოდმელთა ხუთი მკვდარი“ და ეს უკვე იმის მაჩვენებელია, რომ „მეორესა სოფელსა ვასახებდესო მომკვდართა კაცთა სხეულსა

¹ ენგელსი—„ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“ გვ. 196

² ვახუშტი „საქ. ისტორია“, გვ. 35.

„შესაკმელად“. თეიმურაზი, აკრიტიკებს რა ვახუშტის, ანდაზის არა სწორად განმარტების გამო, მიუთითებს, რომ ამგვარი ჩვეულების არსებობის წინააღმდეგ ლაპარაკობს შემდეგი ფაქტები: ა) კაცია-შიობა არ იცოდა არცერთმა ერმა აზიისა და ამდენად არც ქართველებმა, ბ) მოსავლისა და ცხოველების სიუხვე არ მოითხოვდა ქართველებს კაცი ეჭამათ და, რაც მთავარია გ) ქართველთა წესი გლოვისა, თეიმურაზის აზრით, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს¹. იგი სრულიად მართალი იყო, როცა მიუთითებდა, რომ ვახუშტიმ ვერ გაიგო თვით ამ ანდაზის შინაარსი, ეს კაცუამიობაზე კი არ მიგვითითებს, არამედ ძველი მოლაშქრობის წესის დანაშთიანო. „აქენდათ ჩვეულება ქართლოსიანთა—წერს იგი—ჟამს მამასახლისთასა, ოდეს წარვიდოდეს ლაშქარსა, მრავალ გზის შეხვდებოდათ ესე, რომელ მიზნითა... ვერა ძალ-ედვა ერთსა... სოფელსა წარსვლა ლაშქარსა, სთხოვდა მეზობლისა თუსისა მეორისა სოფლისა კაცთა ნაცვლად თუსისა... რაოდენიცა კაცი ბრძოლასა შინა დააკლდებოდათ მათ... ეგოდენი რიცხვი მომკვდარისა დაედებოდათ მათ ვალად“...„ესე იყო დავლება ანუ მართება მკვდარისა, რომელ... ვიდრე ამ ჟამამდე ჰმართებს კარსნელთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარი“². შესაძლებელია, თვით თეიმურაზის ამგვარი განმარტებაც არ იყოს სწორი და აქ სისხლის აღების ჩვეულების დანაშთი იმალებოდეს³, მაგრამ ვახუშტის კრიტიკა და გამოყენებული მეთოდი, ზნე-ჩვეულებათა და თქმულებათათვის მნიშვნელობის მინიჭება, ისტო-

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 52—53. აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზი ვახუშტთან კამათის დროს, თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად—ქართველებში გაბატონებულ გლოვის წესის შესახებ, იშველიებს არქეოლოგიურ საბუთისა, ვანათხარ სასაფლაოებს. სადაც აღმოჩენილ მკვდრების დასაფლავების წესი, მისი აზრით, მის მიერვე გამოთქმულ მოსაზრებას ადასტურებს. იგი წერს: „სხვათა და სხვათა ჟამთა შინა იპოვნეს მკვდარი ეს სახელ დაფლულნი სხვათა და სხვათა ადგილთა შინა ივერისთა. რომლითაცა ჩვეულებანი ძველთა ქართლოსიანთანი უწყებულ არიან და არათუ მხოლოდ ძველთა ჟამთა, ახალთაცა ამით საუკუნეთა იპოვნეს რამოდენიმე მეფობასა შინა ირაკლი მეორისასა. კერათ მსახურებისა ჟამსა შინა დაფლულნი მკვდარნი და ფულნი პირთა შინა დებულნი მათნი, და რომელნიმე რკინისა საჭურველთაგანი დაშთომილნი გაუზრწნელად იცებოდეს სალაროსა შინა მეფის ირაკლისასა ტფილისს და მოსელსა შინა აღამაჰმდხან ყაჯარისასა, წარწყმედილ იქმნეს“ („ივერიის ისტ.“, გვ. 52). ამოგად. თეიმურაზმა მიაქცია მნიშვნელოვანი ყურადღება გლოვის წესს, როგორც ზნე-ჩვეულებას, საყურადღებო ცნობები დაგვიტოვა ვრცელ მეორის დროს აღმოჩენილ არქეოლოგიურ საბუთებზე და, რაც მთავარია. შეეცადა კვლევა-ძიების დროს ესარგებლნა ამ არქეოლოგიური მასალებითაც (შდ. დ. ბაქრაძე, „საქ. ისტ.“ გვ. 63, შენიშ.).

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 55.

³ შდ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. საისტ. მწერ., გვ. 306, შენ.

რიული სურათის აღსადგენად, უდავოდ სწორია და თეიმურაზს * როგორც ისტორიკოსს, ღირსებას ჰმატებს.

ჩვენის აზრით, თეიმურაზი გასაოცრად სწორად ხსნის მიზეზს თუ რატომ წარმოიშვა ამგვარი შეხედულება ქართველებზე, როგორც კაციკამიებზე. იგი აღნიშნავს, რომ ამგვარი შეხედულება წარმართობის დროის შესახებ წარმოიშვა ქრისტიანობის გავრცელების შემდგომ, რათა ქრისტიანობის პროპაგანდას უფრო მეტი სარბიელი ჰქონოდა: „ეკლესიისა ჩუენისა მოძღუარნი უძაგებდეს მათ გარდღავლითა წინაპართა მათთა და მათსა ეტყოდეს მრავალთა უწესოთა ქცევათა და არა წმინდათა და მკვდართა ჰამასა ხორცთა კაცისათა, რათა ამით დააეიწყონ წინაპართა თუსთა კერპთ-მსახურებისა საქმენი“¹.

მთელი ეს „მამასახლისობის“, ე. ი. საგვარეულო წყობის პერიოდი, იმდენად დაწვრილებით აქვს თეიმურაზს აღწერილი, რომ ძნელი წარმოსადგენია, ამისათვის მას რაიმე წყარო არ ჰქონოდა და კველადფერი ეს მხოლოდ საკუთარი მოსაზრების ნაყოფი იყოს. რომ მას რალაც მნიშვნელოვანი წყარო უნდა ჰქონოდა, ამ მოსაზრებას ერთნის მხრით ადასტურებს, გარდა „ივერიის ისტორიის“ ვრცელი და დამაჯერებელი მოთხრობისა, თეიმურაზის სპეციალური ნარკვევიც, ამავე საკითხზე: „ძველი საქართველოს შინაგანი წყობის“ შესახებ, რომელზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. სამწუხაროდ იგი, როცა „მამასახლისობის“ პერიოდს ეხება, არც ერთ წყაროს არ იხსენიებს და სწორედ ეს დაუსაბუთებლობა, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი უსვამდა ხაზს, ამ აღწერილობის ნაკლად უნდა მივიჩნიოთ². შეუძლებელია დადგენილ იქნას, ჰქონდა თუ არა მას რაიმე ცნობა მაგალითად არჩეულთა საბჭოს ან კიდევ სახალხო კრების არსებობაზე და სამართლის წარმოების წესზე. ყოველშემთხვევაში ცხადია, რომ დღემდე აღმოჩენილი ქართული საისტორიო მასალები ამაზე არაფერს გვეუბნებიან. მიუხედავად ამ მნიშვნელოვან ნაკლოვანებისა—სამართლიანად წერდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, თეიმურაზის ნარკვევი, მის მიერ დახატული სურათი საქართველოს უძველესი ეპოქისა, ძლიერ საინტერესოა და შეიძლება უმრავლეს შემთხვევაში გამართლებულიც იქნეს ისტორიული საბუთებით³.

¹ „ივერიის ისტ.“, გვ. 54; შდ. იქვე, გვ. 194.

² И. Джавахов, „Гос. строи...“, გვ. 4.

³ იქვე.

თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის წიგნის წინასიტყვაობაში სხვა-
თაშორის წერს: „თუმცა მე სურვიელ ვიყავ უფრორე ბაძვად ახალთა
მსოფლიოთა და საზოგადოთა ისტორიკოსთა, მაგრამ ვერღარა
ურჩ ვექმენ მათ (ნათესავებს, შ. მ.) და ვიწყევ შემდგომითა აღწვრად
ამა ხატითა უერცელესად. თუმცალო ზემოთქმულისამებრ განმზრახ ვი-
ყავ თქმად არა განერცომით ესრეთ; არამედ ლიტონად და შემოკლე-
ბით მოთხრობისა დასაწყისითგან მახლობელთა საუკუნეთაგან.“¹
მონათესავეთა ამ სურვილს, ჩვენის აზრით, თეიმურაზ ბატონი-
შვილის შრომისათვის თავისი კვალი დაუმჩნევია. შეიძლება ითქვას,
იგი დამძიმებულია სხვადასხვა ქვეყნის ისტორიებით და ვრცელი
შესავლებით, რომელთაც მაინცდამაინც დიდი კავშირით არა აქვთ
საქართველოს ისტორიის საკითხებთან. ასე მაგალითად: „უძველესთა-
მოთხრობათაგან ბუნებითი ისტორია ასურასტანისა“, გვ. 4—9,
58—68 და მრავალი სხვა. ამან და სხვა ამგვარ მოთხრობებმა, რო-
გორც თვით თეიმურაზი გრძნობდა, იგი დასტოვა ძველ ისტორი-
კოსთა გვერდით, თუმცა თვით მსურველი იყო „უფრორე ბაძვად
ახალთა ისტორიკოსთა“.

როცა მსოფლიო ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე საუბრობს,
თ. ბატონიშვილი წყაროებს თან ასახელებს. მაგალითად: „ბე-
როზ ...მეისტორიე ასურასტანისა“², „უკეთუ შევკრებთ ყოველთა
მათ რაჲსაცა სწერენ ბეროზი, ავიცენ და აპოლორ“,³ ან
კიდევ: „ესე მოღებულ არს წარწერილისაგან ბეროზისა და სხვათაგან
მომთხრობელთა მათ ასურასტანელთა, პოლიალისტროსისა მიერ“⁴,
„იოასაფ ფლავიოსს, მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, წიგ-
ნი 1, ნაწ. და თავ. 6“⁵, „მელენტი დიდი წმინდა პატრიარხი ან-
ტიოხისა“⁶, „აზრისამებრ პლინიოსისა და სტრაბონისა“⁷,
„მოთხრობაჲ ესე არსედა და პერსიდისა გამოწერილ არს წიგნისა-
გან, რომელსა ეწოდების ბიბლიოტიკა მსოფლიოისა ისტორიისა,
ქმნილი დიოდორ სიცილიელი სიგან, ტომი 2, წიგ. 2,

¹ „ივერის ისტორია“, გვ. 2.

² იქვე, გვ. 4.

³ იქვე, გვ. 5.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 9—10.

⁶ იქვე, გვ. 13.

⁷ იქვე.

ფურც. 213, შეუცვალეგელად აღწერილ არს“¹. „მეგიბტელთა ისტორიისა მოთხრობასა შინა ჰსწერენ:—ღერადოტ ანუ ჰერადოტ, ანკიტოლ და დიადორ სიკილიელი“² და მრავ. სხვა. ყველა ამ წყაროთა მიმოხილვა ჩვენთვის ინტერესს მოკლებულია. ჩვენ მხოლოდ შევეხებით ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსთა ცნობებს, რომელიც თეიმურაზს გამოყენებული აქვს, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი რაიმე ცვლილებების მომასწავებელია საქართველოს ისტორიის საკითხებში.

თეიმურაზს ენების საკმაოდ ცოდნა ხელს უწყობდა ესარგებლნა ბერძნულ-რომაული წყაროებით, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთ საკითხების ვრცლად და დაწვრილებით მოთხრობისათვის, რითაც იგი როგორც ჩანს დაინტერესებული იყო. ამ წყაროების გამოყენების თვალსაზრისით თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ არის, ჩვენის აზრით, პირველი ცდა ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ამდენად მისი შრომა წარმოადგენს ნაბიჯს წინ შედარებით ვახუშტი ბატონიშვილის შრომასთან, თუმცა შესაძლებელია სხვა რამეში ვერ შეედრებოდეს მას. როგორც პირველი ცდა ბერძნულ-რომაულ წყაროების გამოყენებისა, შეუძლებელია იგი ხასიათდებოდეს უნაკლოვებით, რომ თეიმურაზი სავსებით ფლობდეს ბერძენ და რომაელ მწერლების ცნობებს და სათანადო კრიტიკულ-მეცნიერული განხილვის შემდეგ სარგებლობდეს მით. ეს წყაროები, სომხურ წყაროებთან ერთად, აძლევდა საშუალებას თეიმურაზს მართლაც ვრცლად მოეხირო საქართველოს ისტორიიდან ზოგიერთი საკითხები და აგრეთვე გაეკრიტიკებინა და შეეხსო ვახუშტი; თუნდაც „ივერიის“ სახელწოდების წარმოშობის საკითხში. ვახუშტი სახელწოდება „ივერია“-ს წარმოშობას უკავშირებს ადერკისა და არშაკ მეორის ბრძოლას, როცა მოკლა მან არშაკი, თითქოს დაიძახა: „ოჲ ვერიე“!.. (მოვერიეო) და ეს ამბავი მისივე მიხედვით ქრისტეს დაბადების წელს მოხდა. თეიმურაზი სამართლიანად მიუთითებს, რომ „უწინარესცა ქრისტესს მოსვლისა მოთხრობათაგან პოებულთა და ხატთაგან გეოგრაფიულთა ცნობილ არს მრავლით წლით უწინარეს ივერიად და გიორგიად წოდებაჲ სრულიად ზემოსა და ქვემოხსა საქართველომსა ერთა და ქვეყნისა“³ და ამდენად არ შეიძლებოდა ქრისტეს შემდეგ წარმოშობილიყო ეს სახელწოდებაო. ამტკიცებს

¹ იქვე, გვ. 100, 112.

² იქვე, გვ. 83.

³ იქვე, გვ. 15.

რა ამას, დასძენს: „ძველთა უკვე ღეოდრაფიათა შინა და ჰაზრისა-
მებრ პლინიოსისა და სტრაბონისა სახელ-ვედების გეოგრაფიასა
ივერია ორთა მათ მდინარეთა გამო“¹. მართლაც, როგორც პროფ.
ს. ჯანაშია შენიშნავს, „ყოველ შემთხვევაში უკვე მეორე საუკუ-
ნეში ძველი წელთაღრიცხვით ეს სატომო სახელწოდება (იბერი,
შ. მ.) ბერძნულ მწერლობაში შესულია და იქ იგი კავკასიელ ხალხს
აღნიშნავს“², ხოლო, მისივე მტკიცებით, ქართველთა ევროპული
სახელწოდებანი ამავე ფუძიდანაა წარმომდგარი³. ეს დაამგვარი შე-
ნიშვნები ბერძნულ წყაროებს გაცნობილ თეიმურაზს მრავლად შე-
ეძლო შეეტანა ვახუშტის შრომაში. ჩვენ მოვიყვანთ აქ რამდენიმე
მათგანს, რომელნიც ჩვენის აზრით დამახასიათებელია.

თეიმურაზი შეეცადა მოეცა რომაელების შემოსვლის ამბავის
მოთხრობა და იგი არშაკ მეორესთან დაეკავშირებინა. მან საკმაოდ
ვრცლად და დამაჯერებლად აღწერა პომპეუსის ბრძოლა მითრიდატ
ევპატორთან, მის მიერ ტიგრანის და იბერთა მეფის, თეიმურაზის
აზრით, არშაკ მეორის მორჩილებაში მოყვანა, პომპეუსის კლ-
ხიდაში გადასვლა ცლიხის მითთ და ოლთაქის მოკვლა. (ხოლო მის
მაგიერ არისტარხის დანიშვნაზე არაფერი აქვს ნათქვამი).

თეიმურაზის მიხედვით პომპეუსის შემოსვლა საქართველოში
58 წ. მომხდარა, ქრისტეს უწინ, არშაკის გამეფებისთანავე⁴. და-
საყრდენს ამ შემთხვევაში თეიმურაზისათვის პლუტარხის, აპი-
ანეს და დიონ-კასიოსის ცნობები შეადგენდა. ამ უკანასკნელის
მიხედვით საქართველოში არტოკი ყოფილა მეფედ⁵. სწორედ ამ
სახელწოდებამ შეიყვანა თეიმურაზი შეცდომაში. არტოკი არშა-
კად მოეჩვენა და ამ წყაროებზე დაყრდნობით იძულებული გახდა
ქართულ წყაროებში მოუხსენიებელი, ხოლო ბერძნულში მოხსე-
ნებული და ცნობილი, ქართველ მეფეთა რიცხვისათვის დაემატებინა.
სწორედ ამით უნდა აიხსნებოდეს ის, რომ თეიმურაზი იძულებ-
ული გახდა მისთვის ერთად-ერთი გამოსავალი, ვახუშტის ქრონო-
ლოგია დაერღვია, და ვახუშტის არშაკ მეორე (23—2 წ.) არშაკ-

¹ იქვე, გვ. 13.

² პროფ. ს. ჯანაშია—თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი—აკად. წ. მარის
სახ. ენის, ისტ. და მატ. კულტ. ინსტიტუტის მოამბე, I, 1937, 221.

³ იქვე, გვ. 223 და შემდეგ. შდრ. თეიმურაზის მსჯელობა, „ივერიის ისტო-
რია“, გვ. 13—20.

⁴ „ივერიის ისტორია, გვ. 125—130.

⁵ Латышев. Свед. греч. писат. I, 612, შდ. ი. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის
ისტ. I.

მესამედ (თეიმურაზით 33—1 წელი) მიეჩნია, ხოლო არშაკ მეორის-
თვის ცალკე გამოყოფა მეფობის წლები. სხვა წყარო, არც ვახუშტის
ისტორია, არც „ქართლის ცხოვრება“ და არც „მოქცევაჲ ქართლი-
საჲ“, რომელსაც იგი მხოლოდ ფრაგმენტების სახით იცნობდა,
გარდა ბერძნულისა, არ აძლევდა საშუალებას თეიმურაზს მეფეთა
რიცხვში ერთიც დაემატებინა და დიონ კასიოსის არტოკი არშაკ
მეორედ ჩათვალა. ამას ის ვარემოებაც ადასტურებს, რომ ქართუ-
ლი წყაროების ცნობები რაიმე არშაკ მეორის შესახებ თეიმურაზს
არ მოეპოვება და არც აქვს მოთხრობილი. მისი მეფობის პერიოდის
აღწერა იწყება და მთავრდება მხოლოდ რომაელების შემოსვლის
ამბავის მოთხრობით. აგრეთვე, როგორც ვთქვით, თეიმურაზი არ
ცდილა დამოუკიდებელი ქრონოლოგიური სისტემა შეემუშავებინა.
მის გამოსავალს ვახუშტის ქრონოლოგია შეადგენდა, ხოლო იმის
დარღვევა იმაზე მიგვითითებს, რომ იგი აიძულა რაღაც წყაროდ და
ეს რაღაც სწორედ ბერძენ მწერალთა ცნობებია¹.

დიონ კასიოსის ცნობებს² ემყარება იგი აგრეთვე, როდესაც არ-
შაკ მესამის (ვახუშტის არშაკ მეორე) მეფობის წლებს ეხება. თეი-
მურაზი, სანამ „ქართლის ცხოვრებისა“ და ვახუშტის მიერ „შემო-
ნახულ ცნობების მოთხრობაზე გადავიდოდეს, აღნიშნავს: „დასაბამსა
შინა მეფობისა არშაკ მესამისასა იქმნეს ტრიუმვირად რომთა აგვის-
ტოს, ოქტავიოს და ანტონიოს მარკ“³, მოუთხრობს მათ მიერ ად-
გილების განაწილებას, ბრძოლას ანტონიუსისა და შემდეგ სარდლის
პუბლიოს კანიდოს კრასოსის გამოლაშქრებას იბერთა წი-
ნაალმდეგ, რადგან „არშაკ არ ინება მოსვლა მისთანა“—ანტონიუს-
თან დასახმარებლად, ე. ი. რაკი რომაელთა ბატონობა, ჩანს, უარ-
უყვიათ. მორჩილება ისევ მიუღიათ, მაგრამ, როგორც თეიმურაზი
მიუთითებს, არც ეს გაგრძელებულა დიდი ხანი. „ჟამსა ამას წარ-
მოიშვა ბრძოლა შორის ანტონინისა და აგვისტო-ოქტავისა, ხოლო
იძლია რაჲ ანტონინ მისგან, განიგმირა თავი თჳსი ანტონინ მახვი-
ლითა და ესრეთ დაშთა საქართველოჲ თავისუფალ ესოდენტა ამ-

¹ თეიმურაზი ვახუშტის ქრონოლოგიას არღვევს მეორე შემთხვევაშიც, კერძოდ
ფარსმან ქველის მეფობის დახასიათებისას. აქ კი მას ანტონ პირველი კათალიკო-
ზის მიერ გამოწერილი ცნობები უნდა აიძულებდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში
გაუგებარი იქნებოდა ვახუშტის ქრონოლოგიის დარღვევის მიზეზი და ფარსმან
ქველისათვის დამოუკიდებელ მართვის წლების ცალკე გამოყოფაც.

² Латышев, I. 620.

³ „ივერიის ისტორია“... გვ. 130.

ბოხთაგან რომაელთასა¹. თვით კანიდოს კრასოსის შემოსვლის თარიღიც (36 წ. ძვ. წ.) თეიმურაზს დაახლოვებით სწორად აქვს აღნიშნული, იგი ამ შემოსვლას ქრისტეს წინ 31 წლით ანგარიშობს. ჩანს, რომ თეიმურაზი საკმაოდ კარგად ფლობდა რომაელ მწერალთა ცნობებს.

ადერკის მეფობის პერიოდის (ვახუშტით 2—55 წ., თეიმურაზით 1—44 წ.) დახასიათებისას, ქრისტეს შობისა და ანდრია მოციქულისაგან ქრისტიანიზმის, შავი ზღვის პირად, ქადაგების ვრცლად მოთხრობის შემდეგ, ისევ უბრუნდება ბერძნულ წყაროებს და მოუთხრობს: „აქვნდა უკვე მეფესა ადერკის რომაელთა თანა ფრიადი შეკრულება და ამათ ჟამთა შორის იყო უკვე შფოთი მრავალთა ძალით აღრეულებთა პართიანელთა და სომეხთა შორის; ხოლო ივერიელნი სარგებლობდენ ამით უმეტეს წარმატებასა შინა“. თეიმურაზის მიხედვით ადერკიმ მისცა შვილისშვილი აღსაზრდელად კეისარ ტიბერიოსს და „აღზარდა მან, სათნო უჩნდა თვალთა მისთა იგი ფრიად“, ხოლო შემდგომ დაყრდნობით „საზოგადოსა მსოფლიოთა და რომის ისტორიაზე“ აღნიშნავს: „წარმოავლინა რა მიტრიდატ ძალითა დიდითა ტიბერიოსმან... და იქმნა მიტრიტად მეფე სომეხთა ზედა... და ამას უხმობდეს რომაელნი მიტრიდატ ივერსა“². და მართლაც, ტაციტის და კასიოსის ცნობით, რომაელებმა სომხეთში მიჭრიდატი დანიშნეს მეფედ³. თეიმურაზი არც ამით კმაყოფილდება და იმოწმებს სომეხთა ისტორიკოსის მ. ჩამჩიანის ცნობასაც.

ასევე, რომაული ცნობები აქვს გამოყენებული თეიმურაზს, როცა ვაჩეს⁴ (ვახუშტით 213—231 წ., თეიმურაზით 219—233 წ.), ასპაგურის⁵ (ვახუშტით 262—265 წ., თეიმურაზით 259—266) და სხვ. მოღვაწეობის პერიოდს ეხება.

გარდა ქართულ-ბერძნულ წყაროებისა თეიმურაზი იყენებს აგრეთვე სომხურ წყაროებსაც. იგი არა ერთხელ მიმართავს მოსე

¹ „ივერიის ისტორია“... გვ. 132.

² იქვე, გვ. 146—147.

³ Латышев, Свед. гр. пис. III, 233—236. I, 621—622; შდ. ჯავახიშვილი: ქართვ. ერის ისტ. I₃.

⁴ „ისტორია ივერიისა“, გვ. 195—199.

⁵ იქვე, გვ. 108.

ხორენელის¹ და მიქაელ ჩამჩიანის² დამოწმებას. ხშირად ისინი კრიტიკის საგნადაა გამხდარი (ასე მაგალითად, მ. ხორენელის აზრი ბალისა და ნებროთის იგივეობის შესახებ, იხ. თეიმურაზის კრიტიკა გვ. 44—47), მაგრამ უფრო ხშირად მათვანგრძელი ამონაწერებიცაა მოყვანილი, მაგალითად: „მოსვლისათჳს რომაელთა მხედართ-მთავრისა კორბოლუნისა რომაელთა მხედრობითა აზიად პირის პირ წინააღმდეგთა მიმართ—ისტორიისაგან სომეხთა ისტორიკოსისა მიხაილ ჩამჩიანისაგან“, იმავე საკითხზე „ისტორიისაგან მოსე ხორენელისა სომეხთა ისტორიკოსისა“³ და მათზე დაყრდნო-

¹ „ივერიის ისტორია“, გვ. 44—47, 160, 165, 166, 169—170, 196 და სხვ.

² იქვე, გვ. 158, 147 და სხ. საინტერესოა, სარგებლობდა თუ არა თ. ბატონიშვილი მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის სომხური გამოცემებით, თუ მათი თარგმანებით რუსულ ან ფრანგულ ენებზე. როგორც ცნობილია, მ. ხორენელის „სომხეთის ისტორია“ ჯერ კიდევ 1809 წ. იოსებ თანესოვის მიერ ითარგმნა სომხურიდან რუსულ ენაზე (იხ. М. Хоренский, Арменская история с кратким географическим описанием Древней Армении, пер. Иосиф Иоанн-сов, т. I—II СПб—1809 г.). ამდენად თ. ბატონიშვილს შესაძლებლობა ჰქონდა მისი რუსული თარგმანით ესარგებლნა. მაგრამ მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ I—III ტ., რომელიც ვენეციაში 1784—1786 წწ. გამოიცა და არც მის შემოკლებული რედაქცია, რომელიც იქვე 1811 წ. გამოიცა, არ ყოფილა თარგმნილი თეიმურაზის დროს არც რუსულ და არც ფრანგულ ენებზე, ევროპულ ენებიდან იგი ითარგმნა მხოლოდ ინგლისურად (შემოკლებული რედაქცია, 1790 წ. History of Armenia by Father Michael Chamich, from B. C. 2247, to the year of Christ 1790; ხოლო ორ ტომად 1827 წ. კალკუტაში (Translated from the original armenian by I. Avdall esq in two volumes. Calcutta 1827). დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, თეიმურაზმა ინგლისური არ იცოდა და ამ გამოცემებით არც შეეძლო ესარგებლნა. მაგრამ, მიქ. ჩამჩიანის ხსენებული შრომის მეორე წიგნი თარგმნილი ყოფილა ქართულად (იხ. საისტ. საეთნოგრაფიო მუზეუმის ხელნაწ. N 3107). პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მტკიცებით, თარგმანი სწორედ XIX ს. პირველ ნახევარში (ე. ი. თეიმურაზის მოღვაწეობის პერიოდში) პლატ. იოსელიანის მიერაა შესრულებული (პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი—მიქაელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ ქართული თარგმანი. „საქ. მუზეუმის მოამბე“, VIII, 1935, გვ. 55—58, შდრ. მისივე ეპიზოდი პლ. იოსელიანის ცხოვრებიდან—„ლიტ. საქართველო“ 20—XII—1938 წ.). თ. ბატონიშვილს კი თავის „ივერიის ისტორიაში“ ამონაწერები მიქ. ჩამჩიანის პირველ წიგნიდან მოჰყავს (იხ. გვ. 158). მაშასადამე, ქართული თარგმანიც მას ამ შემთხვევაში არ შეეძლო გამოეყენებინა. ამდენად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თეიმურაზმა სომხურიც იცოდა და მ. ხორენელისა და მიქ. ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორიის“ სომხური გამოცემებით სარგებლობდა.

მიქ. ჩამჩიანის თხზულების ევროპულ და ქართულ თარგმანებზე ცნობები გადმომცა და მიმოიხილა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, რისთვისაც მას დიდად ვუადლობ.

³ იქვე, გვ. 158, 160.

ბით აკრიტიკებს ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებას“ და ვახუშტის. „თუშცალა ვახტანგ მეფე და ვახუშტი სწერენ თუსთა შინა მოთხრობათა ვითარმედ წუნი და არტანი აღილო იერევენდ მეფემან სომეხთამანო; მაგრამ არა არს მოთხრობილი მათი ჭეშმარიტ; ამისათვის რომელ მოსეს ხორანელი სომეხთა ისტორიკოსი თავის ისტორიაში სწერს“¹ და სხვა.

როგორც ნათქვამი გვქონდა, გარდა წერილობითი წყაროებისა, თეიმურაზი, როგორც ისტორიკოსი, მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდა ისტორიულ სურათის აღსადგენად დარჩენილ ზნეჩვეულების ანალიზსა და თვით ზღაპარსიტყვაობასაც. „არიან ზღაპარ სიტყვაობანიცა—სწერს იგი, მეთოლოლიური ივერისათს თქმულნი სხვანი და სხვანი, რომელთაგანნი რომელნიმე მოვიხსენიე აქა“ და მათ შორის იგი მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს თქმულებას ბ რ უ ტ - ს ა ბ ძ ე ლ ზ ე ტარტაროზის მიჯაჭვისა და იუპიტერის მიერ დასჯილ პრომეთეოსის მიჯაჭვის შესახებ საყორნეზე². შესაძლებელია ეს თქმულებები უადგილო ადგილას და არა სწორად იყოს მოყვანილი და განმარტებული, მაგრამ თეიმურაზის მეთოდი სრულიად გამართლებულია და სწორი.

თეიმურაზ ბატონიშვილი სრულიად სამართლიანად, და ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად, იძლევა ანალიზს არგონავტთა კოლხიდად მოსვლის შესახებ თქმულებისა. „არიან სხვანიცა მეთოლოლიურნი მოთხრობანი და ზღაპარ სიტყვაობანი ვითარცა იგო ბედისათსცა კოლხიდელისა და ოქროს მატყლოვანისა მისთს ვერძისა, რომელნიცა კნინლა და ყოვლისა სოფლისა ისტორიკოსთა გვაუწყეს და მოთხრობაჲ მისი შთაიწერების შემდგომთა შინა უწყებათა ამის ისტორიისათს თს ადგილსა“³.

თუ კი ძველს ქართულს საისტორიო მწერლობაში, პირველ რიგში „ქართლის ცხოვრებაში“ და ვახუშტის „საქართველოს ისტორიაში“, ეგროსის მიერ ლიხთ-იქითის მიღების შემდეგ, კოლხიდის უძველეს ისტორიის შესახებ არაფერია ნათქვამი, თეიმურაზი პირველად შეეცადა ეგროსის ძველი ისტორია სამართლიანად დაეკავშირებინა

¹ იქვე, გვ. 162, შენიშვნა.

² იქვე, გვ. 8—9. აღსანიშნავია თეიმურაზისეული განმარტება ბ რ უ ტ - ს ა ბ - ზ ე ლ ი ს ა რომ „ბრუტ-საბზელი თქმულ არს საბზლად ციკლოპის ბრონტოსისად“ (გვ. 8). ამ საკითხზე იხ. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი „მეგალითური კულტურა საქართველოში“, 1938 წ. გვ. 12 და შემდეგ.

³ „ივერიის ისტ.“, გვ. 9.

იბერიის ისტორიისათვის და დაეცვა იბერიელთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის არსებითად გამართლებული თეორია.

ჰეროდოტე, როგორც ცნობილია, იმ აზრისა იყო, რომ კოლხები ეგვიპტელების შთამომავალნი იყვნენ და ამის დასამტკიცებლად იგი მიუთითებდა ზოგიერთ ჩვეულებებზე, რომელიც კოლხებში ბატონობდა, კერძოდ წინადაცვეთაზე და სხვა. თეიმურაზი გრძნობდა რა რომ ამ თეორიის მიხედვით შესაძლებელი იყო იბერთა და კოლხთა ტომობრივი ნათესაობის გამორიცხვა, სამართლიანად ილაშქრებდა მის წინააღმდეგ. შესაძლებელია თეიმურაზი ცდებოდა მაშინ, როდესაც იგი აღნიშნავდა, რომ კოლხებმა არ იცოდნენ წინადაცვეთაო, მაგრამ უდავოდ სწორია, როცა ამტკიცებს, რომ „რამე თუ ოდეს იყო ქართლოს და მისგან ქართლოსიანნი უეჭველად კოლხი დელნიცა იყვნეს მაშინ იგინივე ქართლოსიანნი“¹, ე. ი. როცა ხაზს უსვამს კოლხთა და იბერთა ნათესაობას და არ აცალკევებს მათ. ამის დასამტკიცებლად თეიმურაზს არაერთი საბუთი მოჰყავს საქართველოს ისტორიიდან.

თეიმურაზი მშვენივრად გრძნობდა იმ ნაკლულოვნებას, რომელიც „ქართლის ცხოვრებას“ კერძოდ და საერთოდ ქართულ საისტორიო მწერლობას მის დრომდე ახასიათებდა—ეგრისის ისტორიის მოუხსენებლობა. ამიტომ იგი შეეცადა ეს ნაკლი შეეცო და ამ მიზნით თქმულება არგონავტების შესახებ გამოეყენებინა. სხვა წყაროები, როგორც ჩანს, მისთვის უცნობი ყოფილა, ხალხი არგონავტთა შესახებ თქმულებით, კოლხეთის ძველი ისტორიის სურათის აღდგენა, ცხადია, შეუძლებელია, მაგრამ თეიმურაზის ეს პირველი ცდა უსათუოდ გამართლებულია და მისი მეთოდიც მიზანშეწონილია.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თეიმურაზმა თავის „ივერიის ისტორიაში“ საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო (იხ. გვ. 85—100). არგონავტთა მოსვლა და ოქროს ვერძის მოტაცება მას დეტალურად აქვს მოთხრობილი². როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, ამ საკითხზე ბერძნულიდან მას სპეციალური შრომაც ჰქონია ნათარგმნი.

თქმულებას არგონავტების შესახებ თავისთავად ისტორიული ღირებულება გააჩნია, როგორც პროფ. ს. ჯანაშია აღნიშნავს, „უკვე

¹ იქვე, გვ. 83.

² კოლხიდის უძველესი ისტორია, კერძოდ, არგონავტთა შემოსევა, შედარებით მოკლეა, თეიმურაზის ცალკე სტატიის სახით დიბეჭდა ჟურნ. „ცისკარში“ 1857 წ. (იხ. № 3, გვ. 33—47).

ძველი საბერძნეთის მწერლებმა შეამჩნიეს, რომ ეს მითი მეტნაკლებად ნამდვილ, ისტორიულ, ცნობების გადამუშავებაა, რომ ოქროს ვერძი მიუთითებს ოქროს მოპოვების ჩვეულებაზე ადგილობრივ მდინარეებში ცხვრის ტყავების საშუალებით¹. ამდენად ცხადია, რომ თეიმურაზის მიერ მოყვანა ამ თქმულებისა, კოლხიდის ძველი ისტორიული სურათის აღსადგენად, გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ. მართალია, თეიმურაზი ცნობდა მას თქმულებად, ან როგორც იგი ამბობს „ზღაპარ სიტყვაობად“, მაგრამ, იგი ცდილობს მას ნამდვილი ისტორიული მოთხრობის სახე მისცეს, თვით შემოსვლის თარიღიც კი განსაზღვროს და ამით, შეიძლება ითქვას, ჯაჭარბებს კიდევ. მაგრამ თეიმურაზი უსათუოდ სწორად იქცევა, როცა ცდილობს კოლხეთისა და იბერიის ისტორია ერთმანეთისაგან არ იქნეს მოწყვეტილი. ასე მაგალითად: მისი აზრით „უეტეს (ე. ი. აეტი, შ. შ.) იყო ერთი მამასახლისთაგანი ივერიისა კოლხიდისა ქვეყნისა განმგებელი და უფლებასა ქვეშე მცხეთის მამასახლისისა“² და ამგვარი დასკვნა უნდა გაეკეთებინა მას, რადგან მისი აზრით, ქართველები ერთ მთლიან ტომობრივ ერთეულს შეადგენდა და, როგორც ის იტყოდა, ყველა თემთა მამასახლისები მცხეთის მამასახლისს ემორჩილებოდნენ.

თუ გავიხსენებთ იმასაც, რომ თეიმურაზმა ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით მოუთხრო პომპეუსის შესვლა კოლხიდაში და იქ შემნილი მდგომარეობა, ნათელი გახდება მისი მიზანი, რომ ევროპის ისტორია, რომელზედაც ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში თითქმის არაფერია ნათქვამი, სრულუფლებიანი გახადოს და იბერიის ისტორიის გვერდით დააყენოს. ეს მიზანი სრულიად გამართლებულია და მნიშვნელოვანი.

* * *

თეიმურაზ ბატონიშვილის „ივერიის ისტორია“ მიყვანილია მირიან მეფემდე. ამდენად მთელს მის კვლევის საგანს საქართველოს ისტორიის ის პერიოდი შეადგენდა, რომელიც სიბნელით იყო მოცული; ეს, ცხადია, გავლენას ახდენდა თ. ბატონიშვილის შრომის მეცნიერულ ღირებულებაზე. გარდა ამისა, ქართული საისტორიო მწერლობა, კერძოდ „ქართლის ცხოვრება“ საქართველოს უძველეს ისტორიის

¹ ს. ჯანაშია—„საქ. ისტ. კონსპექტი“, თბ. სახ. უნ-ტის შრომები, V, გვ. 62.

² „ივერიის ისტორია“, გვ. 86.

საკითხებში მინცდამინც სანდოს არ წარმოადგენდა, ხოლო ბერძნულ-რომაული და საერთოდ უცხოური წყაროები იმდენად დაუმუშავებელი და უცნობი იყო, რომ მისი გამოყენება „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების კრიტიკისათვის შეუძლებელი ხდებოდა. ის ნაკლულოვანებანი, რომელიც თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას ახასიათებს, კერძოდ, არა კრიტიკული დამოკიდებულება წყაროებისადმი, რომელიც მის შრომაში ნათლად ჩანს, იმითაც აიხსნება, რომ სწორედ მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგიდან იწყებოდა ქართული ისტორიული ძეგლების მეცნიერული, კრიტიკული შესწავლა, რომელშიაც თვით თეიმურაზიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. არა თუ თეიმურაზისათვის, არამედ მის დროინდელ და შემდეგ დროინდელ მკვლევართათვისაც (ბროსე, ბაქრაძე, ჟორდანია, ჯანაშვილი და სხ.) „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობა, საქართველოს უძველესი ისტორიის შესახებ, უცალობელ წყაროდ იყო აღიარებული.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი ნაკლულოვანებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომას უკვალოდ არ ჩაუვლია. მან, როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, ბევრი ახალი საკითხი წამოაყენა, თუ ვერ გადაჭრა, ყოველ შემთხვევაში დაბადა ინტერესი მისი შემდგომი შესწავლისა და გადაჭრისადმი. იგი აგრეთვე, როგორც ისტორიკოსი, საქმით გავლენით სარგებლობდა სხვა მკვლევრებზედაც, თვით ბროსეზედაც, ს. ბარათაშვილზე¹ და სხვებზე.

ჩვენ არ შეგვიძლია დავეთანხმოთ ჩუბინოვის აზრს, რომლის მიხედვით „თეიმურაზ ბატონიშვილის საქართველოს ძველ ისტორიას, რომელიც განსხვავდება მოთხრობის უბრალოებით და მომხიბლავი მჭევრმეტყველობით, აქვს უფრო ლიტერატურული ღირსება, ვინემ ისტორიული“². თ. ბატონიშვილის „ივერიის ისტორიის“ ამგვარი, ზოგადი მიმოხილვაც კი, ამის წინააღმდეგ ლაპარაკობს, ხოლო მისი მთელი მემკვიდრეობის და შრომების დეტალური ანალიზი და შესწავლა ბევრს ახალს იტყვის თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც საქართველოს ისტორიკოსის, ღირსების შესახებ.

¹ შდ. Г. Натадзе, Сулхан Баратов как историк... გვ. 92.

² „ქართლის ცხოვრება“, ნაწ. II, 1854, წინასიტყვ. გვ. XVI.

ტექნიკური შ. კუ მ ბ რ ი ძ ე

ანაწყობის ზომა 6×10
ტირაჟი 1000
სტამბის შეკვ. № 742
მთავლიტის რწმუნებული № 2177

ქაღალდის ზომა 60×94
გადაცეა წარმ. 16.8.39
ხელომწ. დასაბ. 26.11.39
ფორმათა რაოდენობა 5

85603856

22/1+69
5011

499 / 116

Издательство Груз. Филиала Академии Наук СССР
Тбилиси, ул. Мухаридзе № 14.